

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

اسناد و دستنوشته های قرآنی

فوق بیست و هفتین عظیم السلام

جلد اول

دانشگاه ملی ایران

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اسناد و دستنوشته هاي قرآني منسوب به معصومين عليهم السلام

نويسنده:

رامين رامين نژاد

ناشر چاپي:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

ناشر دیجیتالي:

مرکز تحقیقات رایانه‌اي قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	اسناد و دستنوشته های قرآنی منسوب به معصومین علیهم السلام
۱۲	مشخصات کتاب
۱۲	اشاره
۱۶	فهرست مطالب
۲۲	تقدیر و تشکر
۲۴	مقدمه
۲۶	مُشتاق اما مُحْتَاط
۲۸	فصل اول : نوشته های معصومین علیهم السلام براساس قرآن، حدیث، تاریخ و کتاب مقدس (تورات وانجیل)
۲۸	نوشته های پیامبران علیهم السلام
۳۰	نامه های پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله
۳۱	مکتوبات امام علی علیه السلام
۳۱	اشاره
۳۲	۱ - مصحف امام علی علیه السلام
۳۲	۲ - کتاب جَفر و جامعه (به قولی جَفرِ جامع)
۳۴	۳ - نامه های امام علی علیه السلام
۳۴	۴ - وقفنامه امام علی علیه السلام
۳۴	مصحف منسوب به حضرت فاطمه علیها السلام
۳۶	نوشته های امام حسن مجتبی علیه السلام
۳۷	نوشته های امام حسین علیه السلام
۳۸	نوشته های امام سجاد علیه السلام
۳۹	نوشته های امام باقر علیه السلام
۳۹	نوشته های امام صادق علیه السلام
۴۱	نوشته های امام موسی کاظم علیه السلام

۴۲ نوشته های امام رضا علیه السلام
۴۴ نوشته های امام جواد علیه السلام
۴۵ نوشته های امام هادی علیه السلام
۴۶ نوشته های امام حسن عسکری علیه السلام
۴۸ نوشته های امام عصر (عج)
۵۲ فصل دوم : آشنایی مختصر با: خط کوفی اعراب (زیر و زبر) اِجَام (نقطه)
۵۲ خط کوفی و منشأ آن
۵۳ اِعراب گذاری قرآن
۵۵ نقطه گذاری قرآن (اِجَام)
۵۸ فصل سوم : تشخیص اصالت یا جعلی بودن نسخه های خطی
۵۸ معضلی بنام «سندسازی» و مشکلی بنام «رقم الحاقی»
۶۰ روشهای تشخیص اصالت یا جعلی بودن سند
۶۰ اشاره
۶۱ ۱ - بررسی رسم الخط
۶۱ اشاره
۶۱ ویژگیهای خط کوفی در قرن اول هجری
۶۴ ویژگیهای خط کوفی در قرن دوم هجری
۶۶ ویژگیهای خط کوفی در قرن سوم هجری
۶۷ ۲ - بستر خط (زمینه کتابت)
۶۷ اشاره
۶۸ پوست آهو
۶۹ کتابت قرآن بر روی کاغذ
۷۰ اولین آشنایی مسلمانان با نحوه ساخت کاغذ
۷۱ کاغذهای دست ساز مورد استفاده مسلمانان در کتابت قرآن
۷۱ اشاره
۷۱ ۱ - کاغذ سمرقندی

- ۲ - کاغذ چینی، کاغذ خانبالیغ، کاغذ خطائی ۷۱
- ۳ - کاغذ بغدادی ۷۲
- ۴ - کاغذهای دست ساز خراسان ۷۲
- ۵ - کاغذهای دست ساز سوری ۷۳
- ۶ - کاغذهای دست ساز هندی ۷۴
- ۷ - کاغذ دهقانی ۷۴
- ۸ - کاغذ منصوری ۷۴
- ۹ - کاغذ خُونجی ۷۴
- ۱۰ - کاغذ سلطانی ۷۵
- ۳ - بررسی ویژگیهای کتاب آرای ۷۵
- اشاره ۷۵
- سابقه تذهیب و صفحه آرای ۷۶
- ۴ - بررسی نسخ خطی با استفاده از روشهای علمی و آزمایشگاهی و رایانه ای ۷۸
- اشاره ۷۸
- الف : تعیین اصالت و قدمت اسناد و نسخ خطی با روش کربن ۱۴ ۷۹
- ب : بررسی رقمهای الحاقی قرآنهاى خطی با استفاده از رایانه ۸۰
- ج : تشخیص دستکاری در نسخ خطی با استفاده از پرتو ماوراء بنفش ۸۰
- د : آشکار سازی نقوش و کلمات و خطوط محو شده نسخ خطی ۸۱
- ه : روش پیکسی خارجی در آنالیز مرکب و کاغذهای قدیمی ۸۳
- و : بررسی قدمت نسخ خطی به روش مس (MAS) ۸۵
- ز : بررسی نسج پوست و الیاف کاغذ به وسیله میکروسکوپ ۸۵
- جمع بندی در تشخیص اصالت یا جعلی بودن نسخ قرآنی منسوب به معصومین علیهم السلام ۸۵
- فصل چهارم : اسناد منسوب به پیامبران حضرت نوح علیه السلام حضرت سلیمان علیه السلام حضرت محمد صلی الله علیه و آله ۸۸
- کشف لوح کشتی حضرت نوح علیه السلام ۸۸
- کشفیات جدید درباره کشتی حضرت نوح علیه السلام ۸۹
- لوح خطی منسوب به کشتی حضرت نوح علیه السلام ۹۳

- ۹۴ کشف لوح سلیمانی
- ۹۶ لوح خطی منسوب به حضرت سلیمان نبی علیه السلام
- ۹۹ خط عبرانی
- ۹۹ نکاتی درباره خط عبرانی بکار رفته در لوح سلیمان نبی علیه السلام
- ۱۰۱ مهر مبارک رسول خدا صلی الله علیه و آله
- ۱۰۱ نشان مُهر منسوب به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله (تصویر شماره ۱۷)
- ۱۰۲ کشف نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز
- ۱۰۴ پیشنهاد فروش «نامه پیامبر» به سازمان میراث فرهنگی ایران (تصویر شماره ۱۸)
- ۱۰۶ نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به مقوقس، بزرگ مصریان
- ۱۰۷ نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به نجاشی، پادشاه حبشه
- ۱۰۷ نامه پیامبر به هرقل، بزرگ رومیان
- ۱۰۷ سنگ نوشته ای بزرگ بر کوه «سُلْع» در مدینه منوره (تصویر شماره ۱۹)
- ۱۰۹ نامه رسول خدا به هرقل بزرگ رومیان
- ۱۱۱ نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به نجاشی پادشاه حبشه
- ۱۱۳ نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به مقوقس، پادشاه مصر
- ۱۱۶ نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز پادشاه ایران
- ۱۱۸ نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به جیفر و عبد پسران جلندی
- ۱۲۰ نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به مُنذر بن ساوی، امیر بحرین
- ۱۲۴ فصل پنجم: اسناد و قرآنهای خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام
- ۱۲۴ دلایل انتساب برخی قرآنهای خطی به ائمه اطهار علیهم السلام
- ۱۲۶ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام (تصویر شماره ۲۶)
- ۱۲۸ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۳۰ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۳۱ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۳۳ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۳۵ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

- ۱۳۸ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۳۹ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۴۰ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۴۲ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۴۴ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۴۶ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۴۸ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۴۹ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۰ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۱ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۲ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۴ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۵ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۶ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۷ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۵۸ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۰ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۰ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۱ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۲ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۳ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۵ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۷ قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۷ تذهیب منسوب به امام علی علیه السلام
- ۱۶۹ قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۷۰ قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

- ۱۷۱ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۷۱ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۷۲ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۷۴ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۷۵ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۷۷ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۷۹ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۸۱ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۸۲ ----- اثر مُهر منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام
- ۱۸۴ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام
- ۱۸۵ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام
- ۱۸۶ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام
- ۱۸۸ ----- قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام
- ۱۸۹ ----- قرآن خطی منسوب به امام سجاد علیه السلام
- ۱۹۱ ----- قرآن خطی منسوب به امام سجاد علیه السلام
- ۱۹۳ ----- نشانِ مُهر منسوب به امام سجاد علیه السلام
- ۱۹۴ ----- قرآن خطی منسوب به امام سجاد علیه السلام
- ۱۹۵ ----- قرآن منسوب به امام سجاد علیه السلام
- ۱۹۶ ----- قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام
- ۱۹۶ ----- قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام
- ۱۹۷ ----- قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام
- ۱۹۹ ----- قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام
- ۲۰۱ ----- قرآن خطی منسوب به امام موسی کاظم علیه السلام
- ۲۰۳ ----- قرآن خطی منسوب به امام رضا علیه السلام
- ۲۰۴ ----- قرآن خطی منسوب به امام رضا علیه السلام
- ۲۰۶ ----- قرآن خطی منسوب به امام هادی علیه السلام

۲۰۷ ----- کتابنامه

۲۱۲ ----- درباره مرکز

مشخصات کتاب

سرشناسه: رامین نژاد، رامین

عنوان و نام پدیدآور: اسناد و دستنوشته های قرآنی منسوب به معصومین علیهم السلام / رامین رامین نژاد.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1386.

مشخصات ظاهری: 264ص.: مصور، نمونه.

شابک: 25000 ریال: 9-824-444-964-978

وضعیت فهرست نویسی: فاپا

یادداشت: کتابنامه: ص. [193] - 196؛ همچنین به صورت زیرنویس

موضوع: محمد(ص)، پیامبر اسلام، 53 قبل از هجرت - 11ق. -- نامه ها

موضوع: قرآن -- نسخه های خطی -- فهرستها

موضوع: چهارده معصوم - کتابشناسی

شناسه افزوده: بنیاد پژوهشهای اسلامی

رده بندی کنگره: Z6611/ق4 ر2 1386

رده بندی دیویی: 011/31

شماره کتابشناسی ملی: م 84-20732

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فاپا

ص: 1

اشاره

اسناد و دستنوشته های قرآنی منسوب به معصومین علیهم السلام

رامین رامین نژاد

ص: 3

عنوان و نام پدیدآور: اسناد و دستنوشته های قرآنی منسوب به معصومین علیهم السلام / رامین رامین نژاد.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1386.

مشخصات ظاهری: 264ص.: مصور، نمونه.

شابک: 25000 ریال: 9-824-444-964-978

وضعیت فهرست نویسی: فاپا

یادداشت: کتابنامه: ص. [193] - 196؛ همچنین به صورت زیرنویس

موضوع: محمد(ص)، پیامبر اسلام، 53 قبل از هجرت - 11ق. -- نامه ها

موضوع: قرآن -- نسخه های خطی -- فهرستها

موضوع: چهارده معصوم - کتابشناسی

شناسه افزوده: بنیاد پژوهشهای اسلامی

رده بندی کنگره: Z6611/ق4 ر2 1386

رده بندی دیویی: 011/31

شماره کتابشناسی ملی: م 84-20732

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فاپا

تقدیر و تشکر *** 9

مقدمه *** 11

مشتاق اما محتاط *** 13

فصل اول

نوشته های معصومین علیهم السلام براساس قرآن، حدیث، تاریخ

و کتاب مقدس (تورات وانجیل) 15-37

نوشته های پیامبران علیهم السلام *** 15

نامه های پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله *** 17

مکتوبات امام علی علیه السلام *** 18

1 - مصحف امام علی علیه السلام *** 19

2 - کتاب جَفَر و جامعه (به قولی جَفَرِ جامع) *** 19

3 - نامه های امام علی علیه السلام *** 21

4 - وقفنامه امام علی علیه السلام *** 21

مصحف منسوب به حضرت فاطمه علیها السلام *** 21

نوشته های امام حسن مجتبی علیه السلام *** 23

نوشته های امام حسین علیه السلام *** 24

نوشته های امام سجاد علیه السلام *** 25

نوشته های امام باقر علیه السلام *** 26

نوشته های امام صادق علیه السلام *** 26

نوشته های امام موسی کاظم علیه السلام *** 28

نوشته های امام رضا علیه السلام *** 29

نوشته های امام جواد علیه السلام *** 31

نوشته های امام هادی علیه السلام *** 32

نوشته های امام حسن عسکری علیه السلام *** 33

نوشته های امام عصر (عج) *** 35

فصل دوم

آشنایی مختصر با: خط کوفی اعراب (زیر و زبر) اِعجام (نقطه) 39-43

خط کوفی و منشأ آن *** 39

اعراب گذاری قرآن *** 40

نقطه گذاری قرآن (اعجام) *** 42

فصل سوم

تشخیص اصالت یا جعلی ب-ودن نس-خه های خطی 45-73

معضلی بنام «سندسازی» و مشکلی بنام «رقم الحاقی» *** 45

روشهای تشخیص اصالت یا جعلی بودن سند *** 47

1- بررسی رسم الخط *** 48

2- بستر خط (زمینه کتابت) *** 54

کاغذهای دست ساز مورد استفاده مسلمانان در کتابت قرآن *** 58

3- بررسی ویژگیهای کتاب آرابی *** 62

4- بررسی نسخ خطی با استفاده از روشهای علمی و آزمایشگاهی و رایانه ای *** 65

ص: 6

حضرت نوح علیه السلام، حضرت سلیمان علیه السلام، حضرت محمد صلی الله علیه و آله 75-105

کشف لوح کشتی حضرت نوح علیه السلام *** 75

کشفیات جدید درباره کشتی حضرت نوح علیه السلام *** 76

لوح خطی منسوب به کشتی حضرت نوح علیه السلام *** 80

کشف لوح سلیمانی *** 81

لوح خطی منسوب به حضرت سلیمان نبی علیه السلام *** 83

خط عبرانی *** 85

مهر مبارک رسول خدا صلی الله علیه و آله *** 87

نشان مهر منسوب به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله *** 87

کشف نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز *** 88

پیشنهاد فروش «نامه پیامبر» به سازمان میراث فرهنگی ایران *** 90

نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به مقوقس، بزرگ مصریان *** 92

نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به نجاشی، پادشاه حبشه *** 93

نامه پیامبر به هرقل، بزرگ رومیان *** 93

سنگ نوشته ای بزرگ بر کوه «سُلع» در مدینه منوره *** 93

نامه رسول خدا به هرقل بزرگ رومیان *** 95

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به نجاشی پادشاه حبشه *** 96

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به مقوقس، پادشاه مصر *** 98

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز پادشاه ایران *** 101

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به جیفر و عبد پسران جلندی *** 103

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به مُنذر بن ساوی، امیر بحرین *** 105

ص: 7

فصل پنجم اسناد و قرآنهاى خطى منسوب به ائمه اطهار: 107-190

دلایل انتساب برخی قرآنهاى خطى به ائمه اطهار عليهم السلام *** 107

قرآنهاى خطى منسوب به امام على عليه السلام *** 109-151

تذهيب منسوب به امام على عليه السلام *** 151

قرآنهاى خطى منسوب به امام حسن مجتبى عليه السلام *** 153-166

اثر مهر منسوب به امام حسن مجتبى عليه السلام *** 166

قرآنهاى خطى منسوب به امام حسين عليه السلام *** 168-172

قرآنهاى خطى منسوب به امام سجاد عليه السلام *** 173-179

نشانِ مهر منسوب به امام سجاد عليه السلام *** 177

قرآنهاى خطى منسوب به امام جعفر صادق عليه السلام *** 180-183

قرآن خطى منسوب به امام موسى كاظم عليه السلام *** 185

قرآنهاى خطى منسوب به امام رضا عليه السلام *** 187-188

قرآن خطى منسوب به امام هادى عليه السلام *** 190

کتابنامه *** 191

تقدیر و تشکر

برخود لازم می دانم از مساعدتهای علمی سروران گرامی آقایان وفادار و فاضل هاشمی در بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی و نیز از بذل توجه مدیریت محترم بنیاد پژوهشهای اسلامی قدردانی نمایم. همچنین از زحمات آقای سید کاظم هاشمی در تولیت آستان مقدس امامزاده عظیم الشان ابراهیم بن عبدالله بن موسی الکاظم علیه السلام در روستای بیاضه تشکر می کنم و از آقای دکتر خواجه پیری به خاطر ارسال تصاویر درخواستی این جانب از هندوستان متشکرم. در ضمن از دوست عزیزم آقای سید محمد احمدزاده که با دعای خیرشان مُشَوِّقِ معنوی این جانب در تألیف این کتاب بودند بسیار سپاسگزارم.

رامین رامین نژاد

ص: 9

امروزه در نقاط مختلف جهان از هندوستان گرفته تا اروپا، نسخه های خطی متنوعی که به پیامبران الهی و ائمه اطهار علیهم السلام نسبت داده شده، یافت می شود.

این اسناد گرانبها در کتابخانه ها، موزه ها و مجموعه های خصوصی کُلکسیونرهای معروف جهان نگهداری می شوند و یا بر اماکن مقدّسه و بُقاع متبرّکه معصومین علیهم السلام وقف گردیده اند.

هر چند برخی از این اسناد به طور پراکنده در کتابها، مقالات و مراجع علمی معرفی شده و با روشهای مختلف بررسی شده اند، ولی تاکنون مجموعه مدوّنی که مُعرّف و در برگیرنده تمامی این نسخ نفیس باشد تهیه نشده است. از آنجا که دسترسی به تمامی این اسناد به دلیل پراکندگی جغرافیایی آنها بسیار مشکل و حتی غیر ممکن می باشد، و از طرفی به خاطر علاقه و توجهی که مسلمانان به ویژه شیعیان به نسخ خطی منسوب به معصومین علیهم السلام

دارند، بر آن شدم که مجموعه مفصّلی از این اسناد، شامل تصاویر و اطلاعات مربوط را برای دسترسی آسان تر علاقه مندان گردآوری نمایم که مجموعه حاضر حاصل پنج سال جستجو و تحقیق می باشد.

بدیهی است که در این نوع تحقیقات، مشکلات فراوانی همچون مالکیتهای خصوصی بر اسناد و نیز تشریفات دست و پاگیر اداری و اخذ مجوز برای تصویربرداری از نسخه های خطی و از همه مهم تر پراکندگی جغرافیایی این اسناد وجود دارد. در طول این تحقیق بحمدالله موفق شدم تعداد زیادی از قرآنها

منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام را در شهرهای مشهد، تهران و اصفهان

از نزدیک زیارت نمایم. همچنین در برخی موارد از مشاهدات و اطلاعات کارشناسانی که چنین اسنادی را در کشورهای هندوستان، یمن و ترکیه از نزدیک دیده اند بهره بردم. جهت ارتقای کیفیت چاپ، از قرآنهای خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام

موجود در موزه و مخزن مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی، تصاویر دیجیتالی تهیه گردید. سعی بر آن است که در چاپهای بعدی، مجموعه کامل تر و مفصل تری در این زمینه به علاقه مندان ارائه گردد. ان شاءالله.

مشهد مقدس

تابستان 1383 هجری شمسی

رامین رامین نژاد

ص: 12

زیارت قرآنهاى خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام بسیار شورانگیز است و حسّ معنوی عجیبی به بیننده می دهد. به راستی چقدر شوق آور است که از نزدیک به صفحه ای خیره شویم که امام سجاد علیه السلام با دست خود اشعارشان را در آن مکتوب فرموده اند (1) و یا قرآنی را ببینیم که حاشیه اش مههور به مُهر امام حسن مجتبی علیه السلام است (2).

شیفتگی و ارادتى که مسلمین - به ویژه شیعیان - به خاندان عصمت و طهارت دارند سبب می شود که ایشان آمادگی پذیرش چنین اسنادی را داشته باشند، گویی آن را نشانی از دوست می دانند.

جویندگان این خطوط نورانی، به دلیل حُبّ و ارادتشان به آن ذوات مقدس - ان شاء الله - نزد خدای متعال مُثاب و مأجورند اما باید در پذیرش انتساب این مخطوطات به معصومین علیهم السلام مقدری مُحتاط باشند.

در این کتاب ناچاریم قبل از پرداختن به « اسناد و قرآنهاى خطی منسوب به معصومین علیهم السلام»، مباحث مختصری را در خصوص خط کوفی، اعراب (زیر و زبر)، اِعْجَام (نقطه)، بستر خط

ص: 13

1- - این دیوان 61 برگ دارد و ابعاد آن 31 × 9 سانتیمتر است. مرحوم مجید مُوقَّر - مدیر مجله مهر - این نسخه را خرید و برای پس گرفتن پولش از فروشنده کتاب جعلی تلاش بسیاری کرد. رجوع کنید به «کتابهای اسلامی ساختگی از ایران»، ریچارد نلسون فرای، ترجمه سید محمد علی احمدی ابهری، نامه بهارستان، سال سوم، شماره اول، دفتر 5.

2- - ذکری از این قرآن که متن آن منسوب به ابوالاسود دؤنلی است در قسمت اسناد منسوب به امام حسن علیه السلام خواهد آمد.

(پوست آهو و کاغذ دست ساز) و تذهیب و از همه مهمتر روشهای بررسی اصالت نسخه های خطی قرآنی، در دو فصل جداگانه بگنجانیم اما پیش از آن فهرست و اشاره ای داریم بر دستنوشته های معصومین علیهم السلام که اخبار آن در منابع تاریخ و حدیث به تواتر آمده و بر وجود و وقوع آن در صدر اسلام واقفیم.

ص: 14

فصل اول : نوشته های معصومین علیهم السلام بر اساس قرآن، حدیث، تاریخ و کتاب مقدس (تورات و انجیل)

نوشته های پیامبران علیهم السلام

انبیاء الهی علیهم السلام در طول حیات خود، نوشته های فراوانی را از خود باقی گذاشتند. در منابع اسلامی و متون مقدس یهود و مسیحیت به موارد محدودی از این نوشته های ارزشمند - به شرح ذیل - اشاره شده است:

1 - نامه حضرت سلیمان نبی علیه السلام به بلقیس - ملکه سبا - با این مضمون:

(به نام خداوند بخشاینده مهربان. توصیه من این است که نسبت به من برتری جویی نکنید و به سوی من آید در حالی که تسلیم حق هستید) [\(1\)](#).

2 - حضرت عَزِیر نبی علیه السلام - از انبیاء بنی اسرائیل - که نام او در قرآن نیز آمده است [\(2\)](#)، روایات شفاهی یهود را مکتوب فرمود و آن را به مجموعه ای مُدَوَّن تبدیل کرد. حضرت عَزِیر علیه السلام پس از نوشتن کتاب مقدس، قوم یهود را برای اجتماعی بزرگ فراخواند و

ص: 15

1- . نمل / 30 - 31.

2- . توبه / 30.

یک نقاشی قدیمی که حضرت عَزِیزِ نَبِی را در حال نوشتن نشان می دهد. (برگرفته از نقش‌های تَحْیِلی بر دیوار یک کلیسای ارتدوکس در روسیه)

اسفار پنج گانه تورات را از صبحگاه تا نیمروز بر آنان خواند(1). در کتاب مقدس بارها از آن حضرت به عنوان «عزرای کاتب» و «کاتب ماهر» یاد شده است.

3 - حضرت اِرمِیای نَبِی علیه السلام - از انبیاء بنی اسرائیل - مزرعه ای را در «عَنالوث» از پسر عمویش - حَنَمَئیل - به قیمت 17 مثقال نقره خرید و در این موضوع، قباله نامه ای

نوشت و بر آن مُهر زد(2).

4 - حضرت نِجْمِیای نَبِی - از انبیاء بنی اسرائیل - به اتفاق بزرگان و کاهنان

ص: 16

1- . کتاب مقدس، کتاب نِجْمِیاه، ص 17.

2- . کتاب مقدس، کتاب پَرْمِیاه، 30/1 - 2 .

بنی اسرائیل، عهدنامه ای نوشتند «که عصیان خداوند را نکنند» و بر آن مُهر زدند(1). حضرت نَحْمِیا علیه السلام همچنین کتابخانه ای را در فلسطین تأسیس و در آن، نوشته های داوود و برخی پیامبران و کتابها و نامه های پادشاهان بنی اسرائیل را گردآوری کرد(2).

5 - عیسی مسیح علیه السلام به زبان آرامی تکلم می کرد و قادر به خواندن خط عبری نیز بود، اما جز یک بار که با انگشت بر خاک نگاشت، نوشته ای از او دیده نشد(3).

از محتوای کتاب مقدس می توان دریافت که یهودیان در گذشته های دور، الواح و نوشته هایی از پیامبران علیهم السلام در اختیار داشته اند، اما امروزه از اصل این اسناد خبری در دست نیست. آیا لوح منسوب به حضرت سلیمان نبی علیه السلام که در سال 1916 م در دهکده «اونتره» در حوالی بیت المقدس یافت شد یکی از همین اسناد است؟

نامه های پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله

پیامبر گرامی اسلام هرگز خط ننوشت چنان که قرآن کریم او را «أُمّی» خوانده است(4)، ولی از ناحیه آن حضرت مکاتبات فراوانی که بعضاً ممهور به خاتم نقره ای ایشان بود صادر گردید.

عبارات این نامه ها و معاهدات به صورت پراکنده در کتب تاریخ و حدیث آمده است و برخی دانشمندان معاصر سعی در گردآوری آنها نموده اند.

از جمله موف «المجموعه الوثائق السیاسیّه» 145 نامه را که از جانب رسول خدا صلی الله علیه و آله برای پادشاهان ممالک مجاور و حکام ولایات و سران قبایل و حتی نامه ای که در ابطال دعوی مُسَیَلَمَه کذاب - پیغمبر دروغین - ارسال شده، با ذکر عباراتش جمع آوری نموده و علاوه بر آن 22 امان نامه و معاهده را که بین حضرت رسول صلی الله علیه و آله و

ص: 17

1- کتاب مقدس، کتاب نَحْمِیا، 10/1 .

2- کتابهایی از عهد عتیق کتابهای قانونی ثانی براساس کتاب مقدس اورشلیم، ترجمه پیروز سیار، نشر نی، تهران، 1380، ص 282 - 283.

3- همان، ص 20 - 21.

4- اعراف / 157 - 158.

قبایل یهود یا نصاری یا کفار مکه و دیگران نوشته شده آورده است(1).

موف «مکاتیب الرسول» نیز 59 نامه آن حضرت را با ذکر الفاظ گردآوری نموده و علاوه بر آن 84 نامه را که الفاظ آنها بر ما آشکار نیست و در منابع علمی فقط بر وجود و وقوع چنین مکتوباتی از ناحیه پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره شده، برشمرده است.

این نامه ها شامل موضوع دعوت به اسلام (44 مورد)، واگذاری زمین و اقطاعات (19 مورد) و موضوعات مختلف همچون جزیه و صدقه و حلال و حرام و لشکرکشی (41 مورد) می باشد(2). نویسندگان این نامه ها (منشیان پیامبر)، عبدالله بن ارقم و زید بن ثابت انصاری بودند(3). زید زبان فارسی و رومی و حبشی را می دانست و به دستور پیامبر زبان سریانی را نیز فرا گرفت چرا که پیامبر به ترجمه یهودیان اطمینان نداشت(4). نام اُبی بن کعب نیز در پایان نامه پیامبر به پسران جُلندی با عبارت «وکتب اُبی ابن

کعب» آمده است.

مکتوبات امام علی علیه السلام

اشاره

امام علی علیه السلام که نام وی در رأس خوشنویسان صدر اسلام آمده است، به دست خود مکتوباتی انجام داده اند که از جمله می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

1 - مصحف امام علی علیه السلام.

2 - کتاب جفرو جامعه (جفر جامع).

3 - نامه های امام علی علیه السلام.

4 - وقفنامه امام علی علیه السلام.

ص: 18

1- ر.ک: مجموعه الوثائق السیاسیه، محمد حمیدالله.

2- ر.ک: مکاتیب الرسول، علی احمدی.

3- عقد الفرید، ابن عبدربه، ج 4، ص 216.

4- الوزراء و الكتاب، محمد بن عبدوس جهشیاری، ترجمه طباطبایی، ص 39؛ «تحقیقی پیرامون نامه پیامبر...»، محسن جعفری مذهب، وقف میراث جاویدان، سال اول، شماره چهارم، ص 97.

امیرالمومنین علی بن ابی طالب علیه السلام پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله قرآنی گردآوری نمود که خصوصیات ویژه ای داشت. محمد بن عبدالکریم شهرستانی در مقدمه تفسیر خود می نویسد:

«برخی گفته اند مصحف امام علی علیه السلام متن و حواشی داشته؛ قرآن در متن قرار گرفته و توضیحات حضرت در عرض و حواشی آمده است»⁽¹⁾.

در نسخه کرمانیه شواهد التنزیل حسکانی (متوفای قرن پنجم) از ابن سیرین (متوفای 110 ق.) نقل شده که:

«ف-ن-بِتُّ أَنَّهُ كَتَبَ الْمَنْسُوحَ وَكَتَبَ النَّاسِيخَ فِي آثَرِهِ»؛ من خبردار شدم که حضرت [در جمع قرآن] منسوخ را می نوشت و ناسخ را در پی آن می نوشت⁽²⁾.

در قرآن امام علی علیه السلام ترتیب آیات براساس نزول و در بردارنده تنزیل و تفسیر آیات و تفکیک محکم و متشابه است و حتی الف و لام نیز از آن نیفتاده است.⁽³⁾ (کاملاً رعایت امانتداری شده است).

اگر این ویژگیها را درباره مصحف امام علی علیه السلام بپذیریم، نسخه های خطی قرآنی فراوانی که هم اکنون در موزه ها و کتابخانه ها با عنوان قرآن منسوب به امام علی علیه السلام نگهداری می شوند و مشخصاً دارای این خصوصیات نیستند، مشکوک و مجعول تلقی می شوند مگر آنکه ثابت شود آن حضرت قرآنهای دیگری نیز نوشته اند و البته در این مورد خبر موثقی نداریم.

2 - کتاب جفر و جامعه (به قولی جفر جامع)

این کتاب که بعضاً از آن با عنوان «کتاب علی» نیز یاد می کنند، به املائی پیامبر صلی الله علیه و آله و خط امام علی علیه السلام نوشته شده و شامل احکام و مقررات فقهی و اخبار آینده بوده و آنچنان که در روایات آمده، طول این صحیفه 70 ذراع و عرض آن به اندازه پوست

ص: 19

-
- 1- . مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار، محمد بن عبدالکریم شهرستانی، تحقیق محمد آذرشب، ص 120.
 - 2- . شواهد التنزیل، عبیدالله بن عبدالله حسکانی، تحقیق محمدباقر محمودی، ج 1، ص 38؛ مصحف امام علی علیه السلام، محمدعلی ایازی، ص 159.
 - 3- . مصحف فاطمی، عبدالله امینی، ص 86 - 89 .

دباغی شده (حدود 2 ذراع) و قطر آن به اندازه ران شتر بوده است. «صَحِيفَةُ طَوْلِهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فِي عَرْضِ الْأَدِيمِ مِثْلُ فَخْذِ الْفَالَجِ» (1).

در روایت عبدالرحمن بن عبدالله از امام صادق علیه السلام نقل شده که:

«مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ حَلَالٍ وَلَا حَرَامٍ إِلَّا فِيهَا حَتَّى أَرَشِ الْخَدَشِ»؛ آنچه را خداوند حلال یا حرام قرار داده در آن کتاب آمده است حتی دبه خراشی که به کسی وارد می شود (2).

امام صادق علیه السلام درباره عدم موفقیت جنبش بنی حسن فرمود: «وَاللَّهِ عِنْدِي الْكِتَابَيْنِ فِيهِمَا تَسْمِيَةُ كُلِّ نَبِيٍّ وَكُلِّ مَلِكٍ... لَا وَاللَّهِ مَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ فِي وَاحِدٍ مِنْهُمَا» (3)؛ به خدا قسم نزد من دو کتاب است که نام تمام انبیاء و سلاطین در آن نوشته شده... نه به خدا قسم [نام] محمد بن علی در هیچ یک از آن دو [کتاب] نیست.

در کتاب «شرح مواقف» نیز در قضیه عهدنامه بین امام رضا علیه السلام و مأمون عباسی - در خصوص ولایتعهدی آن حضرت - آمده است که امام رضا علیه السلام قبل از امضای عهدنامه، شرحی بر آن نوشت که در فرازی از آن آمده است: «... او مرا به ولایت عهد و امارت بزرگ [بر مومنین] قرار داد، اگر من بعد از او زنده بمانم و لکن جَفَر و جامعه دلالت بر خلاف این معنی دارند (یعنی من بعد از او زنده نخواهم ماند). «وَلَكِنَّ الْجَفَرَ وَالْجَامِعَةَ

يُدُلَّانِ عَلَيَّ صِدْقَ ذَلِكَ». آن حضرت برای این دو کتاب فعل مثنی به کار بردند که نشانگر

آن است که آنها دو کتاب مستقل هستند (4).

بنا بر روایات، این مصحف شریف جزء ودایع امامت است و هم اکنون نزد امام

عصر (عج) می باشد (5).

ص: 20

- 1- . اصول کافی، محمد بن یعقوب کلینی، ج 1، ص 241؛ بصائر الدرجات، محمدبن حسن صفار، تحقیق میرزا حسن کوچه باغی، ص 148؛ مصحف امام علی علیه السلام، محمدعلی ایازی، ص 158.
- 2- . مصحف امام علی علیه السلام، محمدعلی ایازی، ص 146.
- 3- . اصول کافی، کلینی، ج 1، ص 242؛ بصائر الدرجات، صفار، ص 169.
- 4- . شبهای پیشاور، سلطان الواعظین شیرازی، دارالکتب الاسلامیه، ص 928 - 931؛ کشف الغمه، اربلی، ج 3، ص 127؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 49، ص 153.
- 5- . اصول کافی، کلینی، ج 2، ص 462.

3 - نامه های امام علی علیه السلام

سیدرضی که نگارش نهج البلاغه را در رجب سال 400 هجری به پایان رسانید، موفق شد عبارات 79 نامه امیرالمومنین علی علیه السلام را در این کتاب گردآورد.

محمد محسن بن مرتضی (فیض) کاشانی (1039 - 1115 ه) در کتابش - معادن الحکمه - 89 نامه آن حضرت را با ذکر مأخذ ثبت نموده است (1).

موف «رسائل النبی والوصی» نیز علاوه بر ذکر برخی نامه های پیامبر صلی الله علیه و آله، مجموعه ای از الفاظ 59 نامه امام علی علیه السلام را جمع آوری نموده است (2).

ابن اعثم کوفی در تألیفش - الفتوح - و طبری در جلد ششم تاریخ و ابن اثیر در تاریخ کامل خود و دیگر مورخان در آثارشان به نامه های امام علی علیه السلام اشاره کرده اند.

موضوع نامه های آن حضرت شامل مکاتبات ایشان با فرزندانشان، مکاتبه با سرداران سپاه، قضات، والیان شهرها، عامه مردم و حتی مکاتبات آن حضرت با مخالفانش همچون معاویه بن ابی سفیان و عمرو بن عاص می باشد.

4 - وقفنامه امام علی علیه السلام

امام علی علیه السلام دو آبادی معروف به «عین ابی نِزَر» و «بُغِیغَه» را بر مستمندان اهل مدینه و مسافران در راه مانده وقف فرمود و در این موضوع وقفنامه ای نوشت که الفاظ آن ثبت و ضبط است ولی اصل آن مفقود است (3).

مصحف منسوب به حضرت فاطمه علیها السلام

مصحف فاطمی کتابی است که به حضرت فاطمه علیها السلام - دختر پیامبر گرامی اسلام - منسوب است و آنرا جَفْرُ الْأَبْيَضِ (جَفْر سفید) می نامند، چنان که کتاب امام علی علیه السلام را

ص: 21

1- . بنگرید به: معادن الحکمه فی مکاتیب الائمة، فیض کاشانی، ج 1 .

2- . رسائل النبی والوصی، صادق آئینه وند.

3- . جمهره رسائل العرب، ج 1، ص 529؛ رسائل النبی والوصی، صادق آئینه وند، ص 158.

جَفْرُ الْأَحْمَرِ (جفر قرمز) می گویند. محتویات این کتاب به قولی املائی پیامبر صلی الله علیه و آله و خط حضرت فاطمه علیها السلام است و به قول دیگر افاضات غیبی بر ایشان است که آن حضرت مکتوب فرموده اند و این امری غریب نیست، چنان که در قرآن کریم آیاتی درباره افاضات غیبی بر افرادی غیر از انبیاء آمده است: «وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصَّ طَفِيكَ وَطَهَّرَكَ وَاصَّ طَفِيكَ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ...» (1)؛ [و به یادآور] هنگامی را که فرشتگان گفتند: ای مریم خدا تو را بر گزیده و پاک ساخته و بر زنان جهان برتری داده است.

و درباره ساره - همسر حضرت ابراهیم علیه السلام - آمده است:

«وَأَمْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ...» (2)؛ و همسرش ایستاده بود، [از خوشحالی] خندید؛ پس او را به اسحاق و بعد از او به یعقوب بشارت دادیم.

و درباره مادر حضرت موسی علیه السلام آمده است: «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ...» (3) (و به مادر موسی وحی کردیم).

یکی از القاب حضرت، فاطمه علیها السلام «مُحَدَّثَةٌ» است.

امام صادق علیه السلام می فرماید: «وَالْمُحَدَّثُ الَّذِي يَسْمَعُ الصَّوْتَ وَلَا يَرَى الصُّورَةَ» (4)؛ مُحَدَّثُ کسی است که صدا [ی فرشتگان] را می شنود ولی آنان را نمی بیند.

بنابر احادیث، در محتوای مصحف حضرت فاطمه علیها السلام چیزی از کتاب خدا نیست (5) بلکه مشتمل است بر خبرهایی در باب عظمت مقام پیامبر صلی الله علیه و آله، آینده ذریه پیامبر صلی الله علیه و آله،

نام انبیاء و اوصیاء، نام پادشاهان و پدرانشان، اخبار حوادثی که در آینده واقع می شود

و وصیتنامه حضرت زهرا علیها السلام (6).

علامه آقابزرگ تهرانی - موف الذریعه - می نویسد: «مصحف فاطمه از امانتهای

ص: 22

1- . آل عمران / 42 تا 45.

2- . هود / 71 تا 77.

3- . قصص / 7.

4- . مناقب، ابن شهر آشوب، ج 7، ص 776؛ مصحف فاطمی، عبدالله امینی، ص 43.

5- . بحار الانوار، مجلسی، ج 26، ص 43.

6- . مصحف فاطمی، عبدالله امینی، ص 45.

امامت و نزد مولا و امام ما صاحب الزمان (عج) است و چندین حدیث از طریق امامان در این امر روایت شده است»⁽¹⁾.

امام صادق علیه السلام می فرماید: «مُصَحَّفُ فَاطِمَةَ عِنْدَنَا»⁽²⁾؛ مصحف فاطمه نزد ماست و امام موسی کاظم علیه السلام می فرماید: «عِنْدِي مُصَحَّفُ فَاطِمَةَ»⁽³⁾؛ مصحف فاطمه نزد من است.

از این دو حدیث می توان چنین استنباط نمود که مصحف فاطمه علیها السلام نیز جزء ودایع امامت و هم اکنون نزد امام عصر (عج) می باشد.

نوشته های امام حسن مجتبی علیه السلام

نوشته های امام حسن مجتبی علیه السلام مشتمل است بر:

1 - سه نامه از سوی آن حضرت به معاویه بن ابی سفیان که قبل از عقد صلحنامه ارسال شد. در صدر یکی از این نامه ها آمده است: «مِنْ عَبْدِ اللَّهِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ - اميرالمؤمنين - الى معاوية بنِ صَخْر...»؛ از بنده خدا حسن بن علی - امیرمؤمنان - به معاویه پسر صخر...⁽⁴⁾.

2 - در سال 41 ه. ق. معاهده ای بین امام حسن مجتبی علیه السلام و معاویه منعقد گردید و در این خصوص صلحنامه ای نوشته شد و به امضای طرفین رسید. در ابتدای این صلحنامه این عبارت آمده است: «هَذَا مَا صَالَحَ عَلَيْهِ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، معاويةَ بْنَ أَبِي سَفْيَانَ...»؛ بدین گونه حسن بن علی بن ابی طالب با معاویه بن ابی سفیان صلح کرد...⁽⁵⁾.

3 - نامه ای از امام حسن علیه السلام در جواب سولات حسن بصری در موضوع

ص: 23

1- . الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهرانی، ج 21، ص 126.

2- . اصول کافی، کلینی، ج 1، ص 240.

3- . بحار الانوار، مجلسی، ج 26، ص 45.

4- . کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 196؛ اعیان الشیعه، ج 71، ص 56؛ معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 3.

5- . کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 197.

4 - امام حسن علیه السلام برای شفاعت از شیعه ای که از ستم زیاد بن ابیه به ایشان پناهنده شده بود، نامه ای به زیاد نوشت اما آن ملعون از بُغضی که به امام علی علیه السلام داشت، نامه ای گستاخانه و اهانت آمیز در جواب آن حضرت فرستاد و در آن نام خود را مقدم بر نام ایشان آورد؛ بدین گونه: «مِنَ زِيَادِ بْنِ أَبِي سَفِيَانَ إِلَى الْحَسَنِ بْنِ فَاطِمَةَ» و چون امام حسن علیه السلام آن را خواند، تَبَسَّمَ فرمود و در پاسخ نوشت: «مِنَ الْحَسَنِ بْنِ فَاطِمَةَ إِلَى زِيَادِ بْنِ سُمَيَّةٍ، أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: أَلَوْلَدُ لِلْفِرَاشِ وَلِلْعَاهِرِ الْحَجَرُ، وَالسَّلَامُ» (2).

5 - امام حسن علیه السلام نامه ای نیز به جمعی از اصحاب خویش نوشته و ایشان را تکریم نموده است (3).

نوشته های امام حسین علیه السلام

نوشته های امام حسین علیه السلام مشتمل است بر:

1 - نامه مشهور امام حسین علیه السلام به برادرش محمد بن حنفیه که در آغاز آن چنین آمده است: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، هَذَا مَا أَوْصَى بِهِ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ إِلَى أَخِيهِ مُحَمَّدِ الْمَعْرُوفِ بْنِ الْحَنْفِيَّةِ...»؛ به نام خداوند بخشنده مهربان، بدین گونه حسین ابن علی بن ابی طالب به برادرش محمد - معروف به ابن حنفیه - وصیت می کند که... (4).

2 - نامه ای از امام حسین علیه السلام در جواب نامه معاویه بن ابی سفیان. در این نامه، امام حسین علیه السلام معاصی و اعمال زشت معاویه را بر شمرده است (5).

ص: 24

-
- 1- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 29 - 30، به نقل از: تحف العقول، حرّانی، ص 231.
 - 2- . عقد الفرید، ابن عبدربه، ج 3، ص 5؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج 4، ص 72.
 - 3- . بحار الانوار، مجلسی، ج 43، ص 336؛ امالی، طوسی، جزء هفتم.
 - 4- . بحار الانوار، مجلسی، ج 44، ص 329؛ مناقب، ابن شهر آشوب، ج 4، ص 89.
 - 5- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 34 به نقل از: الامامه والسیاسه، ج 1، ص 155 - 156؛ اعیان الشیعه، ج 1، ص 582؛ جمهره رسائل العرب، ج 2، ص 67.

3 - امام حسین علیه السلام دو نامه نیز خطاب به قبیله بنی هاشم نوشته اند(1).

4 - آن حضرت همچنین نامه ای در جواب سول حسن بصری در بیان معنی «قدر» مکتوب فرمودند و نامه ای نیز در بیان تفسیر «الصمد» برای برخی از مردم بصره فرستادند(2).

نوشته های دیگر امام حسین علیه السلام عبارت است از: نامه ای که آن حضرت پس از شهادت امام حسن علیه السلام خطاب به مردم کوفه نوشتند و نامه دیگری که پس از مرگ معاویه به کوفه ارسال شد. همچنین نامه ای از امام حسین علیه السلام به اشراف بصره و نامه ای به عبدالله بن جعفر (پسر عموی آن حضرت) و نامه ای به عمرو بن سعید و نامه ای خطاب به یزید از این جمله است(3).

همچنین نامه ای یک سطری درباره «معصیت خدا» در جواب مردی که از آن حضرت تقاضای موعظه کرده بود و نیز نامه ای از ایشان درباره «خیر دنیا و آخرت» در جواب نامه یکی از شیعیان، به نقل از امام صادق علیه السلام در منابع آمده است(4).

نوشته های امام سجاد علیه السلام

آنچه از اخبار نوشته های امام سجاد علیه السلام به ما رسیده، بسیار محدود است و از جمله نامه ای است که آن حضرت به صحابی خود - محمد بن مسلم زهری - در موضوع «محاسبه نفس و پرهیز از گناهان» نوشته اند(5).

امام سجاد علیه السلام دو نامه نیز به عبدالملک بن مروان درباره «محافظت از خون بنی هاشم» به شام فرستادند(6).

ص: 25

- 1- . بحارالانوار، مجلسی، ج 45، ص 87؛ مناقب، ابن شهر آشوب، ج 4، ص 76.
- 2- . توحید، صدوق، ص 90 - 91؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 3، ص 223.
- 3- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 331.
- 4- . همان، ص 45.
- 5- . تحف العقول، حرّانی، ص 198 - 200؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 78، ص 131.
- 6- . فصول المهمه، ابن صباغ، ص 203.

نوشته های امام باقر علیه السلام

نوشته های امام باقر علیه السلام مشتمل است بر:

1 - نسخه ای از صحیفه سجاده به املائی امام سجاد علیه السلام و خط امام باقر علیه السلام.

آن چنان که از روایات و احادیث می توان دریافت، امام سجاد علیه السلام ادعیه خود را بر دو فرزند خود امام باقر علیه السلام و زید بن علی املاء فرمود. متوکل بن هارون بلخی - از اصحاب امام صادق علیه السلام - نقل نموده که هر دو نسخه را دیده و با هم مقابله نموده و هیچ تفاوتی میان آن دو مشاهده نکرده است(1). در برخی احادیث تعداد دعاهاى صحیفه

سجاده 75 دعا ذکر شده ولی مجموعه فعلی ناقص و شامل 54 دعا می باشد. از سرنوشت نسخه اصلی این صحیفه اطلاعی در دست نیست(2).

2 - امام محمدباقر علیه السلام همچنین دو نامه به سعد الخیر در موضوع «موعظه» و نیز پاسخ به سولات وی مرقوم فرموده اند(3).

از دیگر نوشته های امام باقر علیه السلام می توان به نامه ای به هشام بن عبدالملک و نامه ای به جابر و نامه ای به عبدالله بن مبارک و همچنین رساله ای در موضوع «امامت» و نیز

وصیت نامه آن حضرت اشاره کرد(4).

نوشته های امام صادق علیه السلام

نوشته های امام صادق علیه السلام مشتمل است بر:

1 - نامه ای در جواب منصور عباسی که آن حضرت را به همنشینی با خود فراخوانده

ص: 26

1- . رجوع کنید به مقدمه «صحیفه سجاده»، ترجمه مبشری، ص 16 - 27.

2- . امام سجاد جمال نیایشگران، احمد ترابی، ص 274 - 275.

3- . امالی، محمد بن محمد بن نعمان مفید، ص 117؛ تحف العقول، حرانی، 182 - 184؛ معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 61 - 62.

4- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، تعلیقات، علی احمدی میانجی، ج 2، ص 232.

بود؛ پس امام صادق علیه السلام در پاسخ نوشت: «مَنْ أَرَادَ الدُّنْيَا لَا يَنْصَحُكَ وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ لَا يَصْحَبُكَ»؛ کسی که طالب دنیا باشد تو را نصیحت نمی کند و کسی که طالب آخرت باشد با تو همنشین نمی شود(1).

2 - مردی از اهالی جَبَل که هر سال قبل از عزیمت به حج، به محضر امام صادق علیه السلام می رسید، مبلغی پول به امام علیه السلام داد و از ایشان تقاضا نمود در مدینه برای وی خانه ای بخرد و خود عازم حج شد.

امام صادق علیه السلام آن پول را بین سادات مدینه تقسیم نمود. پس آن جَبَلی بازگشت و از امام پرسید: آیا برای من خانه ای خریدید؟ حضرت فرمود: آری و سپس سندی بدین عبارت برای او نوشت: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. هَذَا مَا اشْتَرَى جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ لِفُلَانِ بْنِ فُلَانِ الْجَبَلِيِّ، اشْتَرَى لَهُ دَارًا فِي الْفِرْدَوْسِ، حَدُّهَا الْأَوَّلُ رَسُولُ اللَّهِ، وَالْحَدُّ الثَّانِي أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، وَالْحَدُّ الثَّلَاثُ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ، وَالْحَدُّ الرَّابِعُ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ»، به نام خداوند بخشنده مهربان. این است آنچه جعفر بن محمد [یعنی امام صادق] برای فلانی پسر فلانی اهل جَبَل خرید. برای او خانه ای در بهشت خرید که حدّ اولش خانه رسول خدا و حدّ دومش خانه امیرالمؤمنین و حدّ سومش خانه حسن بن علی و حدّ چهارمش خانه حسین بن علی است.

آن مرد سند را خواند و گفت: راضی ام(2).

3 - امام صادق علیه السلام نامه ای به نجاشی - استاندار شیعی اهواز - در باب تساهل و نرمش در آخذ خراج از مردی که به آن حضرت پناهنده شده بود، نوشت. عبارت این نامه کوتاه چنین است:

«سُرَّ آخَاكَ يَسُرُّكَ اللَّهُ»؛ برادرت را خشنود ساز تا خدا تو را خشنود کند.

وقتی این نامه به استاندار اهواز رسید، آن را بوسید و بر چشم نهاد و بدهی آن مرد را بخشید و به درهم و کالا به او بخشش فراوان کرد و چون این خبر را به امام صادق علیه السلام

ص: 27

1- . کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 448؛ معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 107.

2- . بحار الانوار، مجلسی، ج 47، ص 134؛ مناقب، ابن شهر آشوب، ج 4، ص 233؛ کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 200.

آوردند آن حضرت فرمود: «به خدا قسم که خدا و رسول او خشنود شدند»(1).

4 - امام صادق علیه السلام نامه های دیگری نیز نوشته اند از جمله نامه ای در جواب سولات عبدالرحیم القصیر درباره «توحید و ایمان و کلام الله»(2) و دو نامه در جواب مفضل بن عمر(3) و نامه ای به ابی الخطاب(4) و رساله ای درباره «تأویل و تفسیر قرآن»(5) و نیز رساله ای از آن حضرت خطاب به «اصحاب رأی و قیاس»(6) و نامه ای در پاسخ محمد بن ابراهیم درباره «فضیلت اهل بیت علیهم السلام»(7) و نامه ای به عبدالله بن حسن - یکی از بنی اعمام آن حضرت - درباره «صبر بر مصائب»(8).

نوشته های امام موسی کاظم علیه السلام

نوشته های امام موسی کاظم علیه السلام مشتمل است بر:

1 - نامه ای در جواب مهدی خلیفه عباسی درباره «جواز تخریب منزلی در مجاورت کعبه و افزودن زمین آن به حرم»؛ اما صاحب منزل راضی بدین امر نبود و چون واقع شد، آن مرد به حضرت شکوه بُرد و امام موسی کاظم علیه السلام در نامه دیگری از خلیفه خواست با پرداخت مبلغی وی را راضی کند(9).

ص: 28

-
- 1- . بحارالانوار، مجلسی، ج 47، ص 370 - 371؛ ج 4، ص 296؛ تهذیب، طوسی، ج 6، ص 334.
 - 2- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 88، به نقل از: توحید، صدوق، ص 226 - 229؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 5، ص 40.
 - 3- . بصائر الدرجات، صفار، ص 546؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 14، ص 311.
 - 4- . بصائر الدرجات، صفار، ص 526؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 24، ص 299؛ ج 37، ص 175 - 176.
 - 5- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 109 به نقل از: المحاسن والادب، برقی، ص 268؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 92، ص 100.
 - 6- . المحاسن والادب، برقی، ص 209 - 210؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 2، ص 313.
 - 7- . کمال الدین و تمام النعمه، صدوق، ص 118.
 - 8- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 116 به نقل از: اقبال الاعمال، سیدبن طاووس، ص 587.
 - 9- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 129 به نقل از: تفسیر عیاشی، ص 185؛ وسائل الشیعه، حر عاملی، ج 9، ص 331 - 332.

2 - نامه ای از امام موسی کاظم علیه السلام به علی بن سُوید. امام علیه السلام این نامه را در زندان و در جواب سولات وی نوشت(1).

3 - امام کاظم علیه السلام نامه ای به یحیی بن عبدالله بن حسن نوشتند. در صدر این نامه چنین آمده است: «مِن مَوْسَى بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرٍ وَعَلِيِّ مُشْتَرِكِينَ فِي التَّدَلُّلِ لِلَّهِ وَطَاعَتِهِ إِلَى يَحْيَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حُسَيْنٍ...»(2).

4 - امام کاظم علیه السلام نامه ای نیز به عبدالله بن جندب درباره «ذکر خدای متعال» نوشتند و دو نامه دیگر نیز در باب «توحید و صفات خداوند» از ایشان نقل شده است(3).

نوشته های امام رضا علیه السلام

نوشته های امام رضا علیه السلام مشتمل است بر:

1 - امام علی بن موسی الرضا علیه السلام به درخواست مأمون خلیفه عباسی کتابی درباره طب تألیف فرمود که بعدها به «طِبُّ الرِّضَا» مشهور شد و چون مأمون دستور داد آن را با

آب طلا بنویسند از این رو به آن «رساله ذَهَبِيَّة» نیز می گویند. محتوای این کتاب عبارت

است از توصیه های طبّی درباره خوردنیها و نوشیدنیها، داروها، حجامت، مسواک زدن و استحمام.

از سرنوشت نسخه اصلی این کتاب اطلاعی در دست نیست اما قدیمی ترین سندی که اکنون موجود است و به محتوای «طِبُّ الرِّضَا» پرداخته، نسخه ای است به خط عبدالرحمن بن عبدالله گرخی که در سال 715 ق نوشته شده و در مخزن کتب خطی کتابخانه عمومی آیت الله حکیم در نجف نگهداری می شود(4).

ص: 29

1- . بصائر الدرّجات، صفار، ص 558؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 48، ص 242 - 244.

2- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 141 به نقل از: بحار الانوار، مجلسی، ج 48، ص 165 - 166.

3- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 147 - 148.

4- . رجوع کنید به مجموعه الآثار المومر العالمی الاول للامام الرضا علیه السلام، مقاله «صحیفه الامام الرضا علیه السلام»، محمد مهدی نجف، ص 357-425.

2 - آن حضرت همچنین به خط خود بر پشت عهدنامه ارسالی مأمون عباسی مطالبی نوشتند و در قسمتی از آن آمده است: «أَقُولُ وَأَنَا عَلِيُّ بْنُ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ...»⁽¹⁾. و نامه ای

به مأمون درباره شروط قبول ولایت عهدی⁽²⁾.

3 - امام رضا علیه السلام در جواب مأمون - خلیفه عباسی - نامه ای نوشته اند که در پایان آن چنین آمده است:

«... وَكَتَبَ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى الرَّضَا بْنِ جَعْفَرٍ سَنَةَ إِحْدَى وَمِائَتَيْنِ مِنْ هِجْرِهِ صَاحِبِ

التَّنْزِيلِ»؛ و نوشت [این نامه را] علی بن موسی الرضا بن جعفر در سال 201 بعد از هجرتِ صاحبِ تنزیل [یعنی پیامبر صلی الله علیه و آله].

4 - امام رضا علیه السلام به درخواست مأمون عباسی رساله ای به اختصار درباره «اصول دین» مکتوب فرمود. در این رساله امام علیه السلام در مبحث امامت، اسامی دوازده امام را بعنوان حجه الله به صراحت ذکر کرده اند. برخی مآخذ، این نامه حضرت را به املاء امام و خط فضل بن سهل «ذوالریاستین» دانسته اند⁽³⁾.

5 - امام رضا علیه السلام نامه ای نیز در جواب محمد بن سنان در موضوع «حلال و حرام» نوشتند⁽⁴⁾.

6 - آن حضرت نامه ای نیز در جواب محمد بن عبید در موضوع «معنی روت» مرقوم فرمودند⁽⁵⁾.

7 - احمد بن عمر الجلاب در نامه ای از حضرت رضا علیه السلام پرسیده بود که: «اگر حُجَّت خدا از دنیا رحلت کند چگونه امام بعد از او را بشناسیم؟». پس امام در نامه ای،

ص: 30

1- . کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 333 - 338؛ مناقب، ابن شهر آشوب، ج 4، ص 364.

2- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 179 به نقل از: العیون، ج 2، ص 150؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 49، ص 134.

3- . تحف العقول، حرانی، ص 306؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 10، ص 352 - 360 و ج 68، ص 261.

4- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 150 به نقل از: علل الشرایع، صدوق، ص 279؛ مسند الامام الرضا، ج 2، ص 502.

5- . توحید، صدوق، ص 109؛ مسند الامام الرضا علیه السلام، ج 1، ص 16.

نشانه های حجت خدا را برای وی برشمردند(1).

8 - حضرت رضا علیه السلام نامه ای نیز در جواب نامه فتح بن یزید درباره «توحید» نوشتند(2).

نوشته های امام جواد علیه السلام

نوشته های امام جواد علیه السلام مشتمل است بر:

- 1 - دو نامه از امام جواد علیه السلام به علی بن أسباط در موضوع «کیفیت استخاره» و «ملاک انتخاب همسر»(3).
- 2 - نامه دیگری از امام جواد علیه السلام به ابراهیم بن شیبیه درباره «آداب استخاره»(4).
- 3 - نامه ای دو سطری از امام جواد علیه السلام در جواب احمد بن حماد در «وصف دنیا و آخرت»(5).
- 4 - نامه ای از امام محمدتقی علیه السلام خطاب به علی بن مهزیار در موضوع «تحسین و تکریم وی به خاطر تقوی و خدماتش»(6).
- 5 - نامه دیگری نیز از آن حضرت در موضوع «عاریه بودن اموال دنیا و صبر بر از دست دادن آن» نقل نموده اند(7).

ص: 31

-
- 1- . مسند الامام الرضا علیه السلام، ج 1، ص 94؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 25، ص 137.
 - 2- . توحید، صدوق، ص 56 - 57؛ معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 163.
 - 3- . تهذیب، طوسی، ج 7، ص 396؛ وسائل الشیعه، حر عاملی، ج 14، ص 51.
 - 4- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 196 به نقل از: بحار الانوار، مجلسی، ج 91، ص 264.
 - 5- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 119 به نقل از: مجموعه ورام بن ابی فراس، ج 1، ص 17؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 78، ص 358.
 - 6- . بحار الانوار، مجلسی، ج 50، ص 105؛ الغیبه، طوسی، ص 225.
 - 7- . تحف العقول، حرانی، ص 336.

نوشته های آن حضرت مشتمل است بر:

1 - نامه ای از امام هادی علیه السلام خطاب به علی بن عمرو قزوینی در موضوع «مَدَمَّتِ

فَارِسِ بْنِ حَاتِمٍ» و در پایان نامه چنین آمده است: «وَكَتَبْتُ بِحَطِي لَيْلَةَ الثَّلَاثَاءِ لِتَسْعَ لَيَالٍ مِنْ شَهْرِ رَبِيعِ الْأَوَّلِ سَنَةِ خَمْسِينَ وَمِائَتَيْنِ وَأَنَا أَتَوَكَّلُ عَلَى اللَّهِ وَأَحْمَدُهُ كَثِيرًا»؛ به خط خود [این نامه را] در شب سه شنبه، شب نهم ماه ربیع الاول سال 250 نوشتم و بر خدا توکل می کنم و او را بسیار سپاسگزارم(1).

2 - امام علی النقی علیه السلام رساله ای در «نقی جبر و تقویض» مرقوم فرموده اند. در آغاز این رساله چنین آمده است: «مِنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ، سَلَامٌ عَلَيْكُمْ وَعَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهَدْيَ وَرَحِمَهُ اللَّهُ وَبَرَكَاتِهِ، وَأَمَّا بَعْدُ...»(2).

3 - امام هادی علیه السلام در جواب متوکل - خلیفه عباسی - و فقهای دربار او نامه ای نوشت. موضوع این نامه «چگونگی اجرای حد شرعی بر مرد نصرانی که قبل از اجرای حکم اسلام آورده بود» می باشد(3).

4 - امام هادی علیه السلام نامه ای چهار سطری نیز به احمد بن اسحاق درباره «رویت» مکتوب فرمود(4).

5 - محمد بن ریان در نامه ای از امام هادی علیه السلام پرسید: «فدايت شوم، روایت شده که رسول خدا صلی الله علیه و آله از دنیا بجز پنج چیز بهره ای نداشت». آن حضرت در پاسخ نوشت: «إِنَّ الدُّنْيَا وَمَا عَلَيْهَا لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ»؛ همانا دنیا و آنچه در آن است متعلق به رسول خدا است که درود و سلام خدا بر او باد(5).

ص: 32

1- . الغيبة ، طوسی، ص 238؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 50، ص 222.

2- . احتجاج، طبرسی، ج 2، ص 251؛ تحف العقول، حرانی، ص 458-475.

3- . اصول کافی، کلینی، ج 7، ص 238؛ تهذیب، طوسی، ج 10، ص 37-39.

4- . توحید، صدوق، ص 109؛ احتجاج، طبرسی، ج 2، ص 251.

5- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 249 - 250 به نقل از: کافی، کلینی، ج 1، ص 409.

6 - نامه ای از آن حضرت به اَلِیْسَع بن حمزه قُمی در موضوع «تعلیم دعا برای دفع بلا»⁽¹⁾.

7 - نامه ای از امام هادی علیه السلام در جواب مردی، اهل مدائن که از آن حضرت درباره

«زمانِ مرگ متوکل عباسی» سؤل کرده بود⁽²⁾.

8 - نامه ای از امام دهم علیه السلام در جواب احمد بن حاتم و برادر او درباره «مرجع فراگیری علوم دینی»⁽³⁾.

از امام هادی علیه السلام چهار نامه کوتاه به یکی از شیعیان به نام محمد بن فرج نیز نقل شده است⁽⁴⁾.

نوشته های امام حسن عسکری علیه السلام

نوشته های امام یازدهم علیه السلام مشتمل است بر:

1 - نامه ای در موضوع «مقام اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله» که در پایان آن چنین آمده است: «وَهَذَا خَطُّ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ

بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ امِيرِ الْمُؤْمِنِينَ»⁽⁵⁾.

2 - همام بن سَهْل در نامه ای از امام حسن عسکری علیه السلام طلب دعا کرده بود تا خداوند به او پسر نجیبی که دوستدار اهل بیت باشد

عنایت فرماید. پس امام در جواب نوشت: «قَدْ فَعَلَ ذَلِكَ»؛ آن گونه خواهد شد⁽⁶⁾.

ص: 33

1- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 248 به نقل از: مهج الدعوات، ص 271؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 95، ص 229 و ج 50، ص 224.

2- . اثبات الوصیه، مسعودی، ص 231؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 50، ص 186.

3- . بحار الانوار، مجلسی، ج 2، ص 82؛ وسائل الشیعه، حر عاملی، ج 18، ص 110.

4- . رجوع کنید به: معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 244 - 245.

5- . بحار الانوار، مجلسی، ج 26، ص 264.

6- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 264 به نقل از: رجال، نجاشی، ص 380؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 50، ص 301 - 302.

3 - امام حسن عسکری علیه السلام در جواب سفیان بن محمد ضبعی درباره «معنی کلمه وَلِيَجَه» (سوره توبه آیه 16) نامه ای مکتوب فرمودند(1).

4 - ابی هاشم جعفری از زندان نامه ای به حضرت نوشت و از سختی محبس شکایت کرد. امام حسن عسکری علیه السلام در جواب نوشت: «أَنْتَ تُصَلِّيَ الْيَوْمَ الظُّهْرَ فِي مَنْزِلِكَ»؛ تو امروز ظهر در خانه ات نماز می خوانی، و همان گونه شد که حضرت فرمود(2). امام علیه السلام نامه

دیگری نیز خطاب به ابی هاشم به همراه صد دینار ارسال فرمود(3).

5 - یعقوب بن اسحاق در نامه ای از امام حسن عسکری علیه السلام سؤل کرد: «چگونه بندگان، بندگی خدا کنند و حال آنکه خدا دیده نمی شود؟». حضرت در پاسخ نوشت: «يَا أَبَا يُوسُفَ جَلَّ سَيِّدِي وَمَوْلَايَ وَالْمُنْعِمُ عَلَيَّ وَعَلَى آبَائِي أَنْ يُرَى» (ای ابایوسف، آقا و مولا و مُنعم بر من و بر آجدادم، والاتر از آن است که دیده شود)(4).

6 - امام حسن عسکری علیه السلام نامه ای نیز در جواب سهل بن زیاد در موضوع «توحید» نوشتند(5).

7 - نامه دیگری از آن حضرت در جواب حسن بن ظریف درباره «حدیث نبوی» ذکر شده است(6).

نامه های دیگری نیز از امام حسن عسکری خطاب به سیف بن لیث که تقاضای دعا برای فرزند بیمارش کرده بود(7) و نامه ای به احمد بن محمد بن اقرع در جواب سولات وی(8) و نیز نامه ای در جواب قاسم هروی نقل نموده اند(9).

ص: 34

- 1- . مناقب، ابن شهر آشوب، ج 4، ص 432؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 24، ص 245 و ج 50، ص 285.
- 2- . کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 242؛ مناقب، ابن شهر آشوب، ج 4، ص 433.
- 3- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 262 به نقل از: ارشاد القلوب، مفید، ص 322.
- 4- . توحید، صدوق، 108؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 4، ص 43.
- 5- . توحید، صدوق، ص 102.
- 6- . ارشاد القلوب، مفید، ص 323.
- 7- . کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 424؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 50، ص 285-286.
- 8- . اثبات الوصیّه، مسعودی، ص 244؛ کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 423.
- 9- . کشف الغمه، اربلی، ج 3، ص 239؛ اثبات الوصیّه، مسعودی، ص 239.

نامه های امام عصر (عج) بعضاً در دوره غیبت صغری (260 تا 329 ه. ق) توسط چهار نائب خاص ایشان و برخی نیز در طول غیبت کبری توسط مأمورین آن حضرت ارسال شده است.

1 - نامه های امام عصر (عج) به شیخ مفید را تا 20 یا 30 توقیع هم بر شمرده اند اما

موف «معادن الحکمه» به سه مورد از آنها اشاره کرده است. از جمله در صدر یکی از نامه ها خطاب به شیخ مفید چنین آمده است: «لِإِخِ السَّنْدِيدِ وَالْوَلِيِّ الرَّشِيدِ الشَّيْخِ الْمُفِيدِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدَ بْنَ مُحَمَّدِ بْنِ التُّعْمَانِ أَدَامَ اللَّهُ إِعْزَاةً...»؛ به برادر استوار و دوست رشید، شیخ مفید، ابی عبدالله محمد بن محمد بن نعمان که خداوند عزت او را مُستمر دارد... (1).

و در پایان نامه دیگری از امام عصر (عج) خطاب به شیخ مفید چنین آمده است: «وَكُتِبَ فِي عُرَّةِ شَوَّالٍ مِنْ سَنَةِ إِثْنَتَيْ عَشْرَةَ وَأَرْبَعِمِائَةٍ»؛ و [این نامه] نوشته شد در آغاز شَوَّال سال 412 (2).

2 - نامه ای کوتاه از امام عصر (عج) خطاب به ابوالحسن اسدی که توسط نائب خاص آن حضرت ارسال شد و متن آن بدین گونه روایت شده است: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلِكِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ إِلَى مَنْ اسْتَحَلَّ مِنْ مَالِنَا دِرْهَمًا»؛ به نام خداوند بخشنده مهربان. لعنت خدا و ملائکه و مردم - همگی - بر کسی که درهمی از اموال ما را تصاحب کند (3).

3 - نامه ای از امام عصر (عج) به ابی جعفر محمد بن عثمان العمری در «تعزیت وفات پدر وی» (4).

4 - نامه ای از امام عصر (عج) که در آن چگونگی زیارت معروف به «آل یاسین» را

ص: 35

1- . احتجاج، طبرسی، ص 318 - 324؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 53، ص 174-176.

2- . احتجاج، طبرسی، ص 287؛ بحارالانوار، مجلسی، ج 53، ص 176-178.

3- . احتجاج، طبرسی، ص 300.

4- . همان، ص 268.

بیان می فرمایند(1).

5 - نامه ای از آن حضرت به یعقوب بن یوسف صَدْرَابِ غَسَّانِی درباره «کیفیت صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله و اوصیای او علیهم السلام»(2).

6 - نامه ای از امام عصر(عج) به عثمان بن سعید و فرزند او در موضوع «امامت»(3).

7 - علی بن حسین بن موسی در نامه ای از امام عصر(عج) تقاضای دعا کرده بود تا خداوند به وی فرزندی عطا فرماید. آن حضرت در جواب نوشت: «قَدْ دَعَوْنَا اللَّهَ لَكَ وَسْتَرْزُقُكَ وَلَدَيْنِ ذَكَرَيْنِ خَيْرَيْنِ»؛ ما برای تو نزد خداوند دعا کردیم و دو فرزند پسر نیکو نصیب تو خواهد شد(4).

8 - امام عصر(عج) در نامه ای خطاب به نائب خاص خود - علی بن محمد سمري - او را خبر داد که تا شش روز دیگر از دنیا خواهد رفت(5).

9 - آن حضرت در جواب نامه محمد بن همام که درباره «زمان ظهور» سول کرده بود چنین نوشت: «كَذَّبَ الْوَقَاتُونَ»؛ کسانی که زمانی [برای ظهور] تعیین کنند دروغگویند»(6).

10 - امام عصر(عج) نامه ای به احمد بن ابی روح مرقوم فرمودند و در آن از مقدار اموالی که در کیسه های سر بسته ای نزد وی بود خبر دادند(7).

از نوشته های دیگر امام عصر(عج) می توان به موارد ذیل اشاره نمود:

11 - نامه ای در جواب محمد بن صالح

-
- 1- . الغیبه، طوسی، ص 178؛ معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 291.
 - 2- . معادن الحکمه، ج 2، ص 295 به نقل از الغیبه، طوسی، ص 176؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 52، ص 17 - 22.
 - 3- . احتجاج، طبرسی، ص 300.
 - 4- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 303 به نقل از: رجال نجاشی، ص 184.
 - 5- . کمال الدین و تمام النعمه، صدوق، ص 516؛ الغیبه، طوسی، ص 242 - 243.
 - 6- . معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 308، به نقل از: کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 531.
 - 7- . معادن الحکمه، فیض کاشانی ج 2، ص 317، به نقل از: خرائج، ص 111؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 51، ص 226 - 995.

کمال الدین و تمام النعمه، صدوق، ص 266؛ الغیبه، طوسی، ص 209.

(1). معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 308 به نقل از: کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 531.

(2). ارشاد القلوب، مفید، ص 33؛ کشف الغمه، اربلی، ج 2، ص 450.

(3). الغیبه، طوسی، ص 174 - 176؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 25، ص 181.

(4). احتجاج، طبرسی، ج 2، ص 278 - 279.

(5). همان، ص 265؛ بحار الانوار، مجلسی، ج 20، ص 266 - 268.

(6). معادن الحکمه، فیض کاشانی، ج 2، ص 280، به نقل از: کمال الدین و تمام النعمه، صدوق، ص 483 - 485.

(7). الغیبه، طوسی، ص 258.

(8). احتجاج، طبرسی، ج 2، ص 282؛ الغیبه، طوسی، ص 178.

-
- 1- . 12 - نامه ای از آن حضرت به محمد بن عثمان (از نُوَاب اربعه)
 - 2- . 13 - نامه ای از آن حضرت درباره «محمد بن ابراهیم مهزیاری و شکایات او»
 - 3- . 14 - نامه ای از امام عصر (عج) درباره «ردّ دعوی امامت جعفر - پسر امام هادی علیه السلام - مشهور به کذاب»
 - 4- . 15 - نامه ای از آن حضرت در جواب نامه جماعتی از شیعیان که درباره «جانشین امام یازدهم» اختلاف داشتند
 - 5- . 16 - نامه ای از آن حضرت در موضوع «غلات» (غُلُو کنندگان درباره پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام)
 - 6- . 17 - نامه ای از امام عصر (عج) در جواب سولات اسحاق بن یعقوب
 - 7- . 18 - نامه ای به ابی القاسم حسین بن روح (از نُوَاب اربعه)
 - 8- . 19 - نامه ای از امام عصر (عج) در جواب سولات برخی شیعیان

فصل دوم : آشنایی مختصر با: خط کوفی اعراب (زیر و زیر) اعجام (نقطه)

خط کوفی و منشأ آن

درباره خاستگاه خط کوفی نظریات مختلفی وجود دارد، اما قوی ترین فرضیه آن است که این خط از خط سریانی گرفته شده است. خط کوفی را در ابتدا خط حیری می خواندند و به شهر حیره - از شهرهای عراق - نسبت می دادند. بعدها که مسلمانان در نزدیکی حیره شهر کوفه را [در سال 71 ه / 638 م] ساختند (1) شهرت خط حیری به کوفی تغییر کرد. سریانیهای مقیم عراق خط خود را به چند قلم (رسم الخط) می نوشتند که یکی از آنها از خط آرامی مأخوذ شده و برای نوشتن کتاب مقدس به کار می رفته است. عربها این خط را آموختند و بعدها خط کوفی از آن پدید آمد (2).

دلیل اینکه خط کوفی را تحوّل یافته خط سریانی می دانند آن است که عربها به جای «الکتاب» و «الرحمان» می نوشتند: «الکتب» و «الرحمن» و این قاعده ای از قواعد خط

ص: 39

1- . تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج 5، ص 1843.

2- . تاریخ قرآن، محمود رامیار، ص 498.

سریانی است که الف ممدود را در وسط کلمات حذف می کنند. اعراب همچنین در اثنای تجارت خود با شامیان، خط نبطی را که بعدها به خط نسخ تبدیل شد از حوران آموختند و بعدها هر دو خط را در نامه ها و نوشته های عادی خود و سپس در نوشته های مهم مانند قرآن و حدیث به کار گرفتند (1).

وقتی اسلام ظهور کرد خط و کتابت بین عربهای حجاز رایج نبود و تنها ده نفر (و به قولی هفده نفر) بودند که با خط و نوشتن آشنا بودند. پیامبر صلی الله علیه و آله آنان را به کتابت وحی بر گماشت و دیگر مسلمانان را نیز به آموختن خط و کتابت تشویق کرد (2).

خطی که عربها از سریانی و نبطی اقتباس نمودند نقطه نداشت و جالب اینکه خطوط سریانی تا امروز نیز همچنان بدون نقطه است. خط کوفی تا اواخر نیمه اول قرن اول هجری همچنان بدون نقطه و خالی از آرایشهای اعرابی بود. قرآنهاى کتابت شده در این دوره نیز عاری از هرگونه تذهیب و تزیین و علامت فواصل آیات بود. اعراب نیز بخاطر تکیه بر حافظه قوی و امانتداری در الفاظ، خود را چندان نیازمند به قرآنی مکتوب که دارای اعراب، إعجام و تزیینات کتابتی باشد نمی دانستند. اما از ابتدای نیمه دوم قرن

اول، خط عربی دوره جدیدی را آغاز کرد. چرا که در این برهه از زمان، اسلام از سرزمینهای عربی فراتر رفت و اقوام و ملت‌هایی به جامعه اسلامی پیوستند که با زبان عربی بیگانه بودند. لذا احتیاج بیشتری به وضع علائم و اعراب و إعجام برای کلمات قرآن احساس شد تا از خطاها و اشتباهات غیر اعراب در خواندن قرآن جلوگیری به عمل آید (3).

اعراب گذاری قرآن

در ابتدای نیمه دوم قرن اول هجری، اعراب گذاری قرآن توسط أبوالأسود دؤنلی

- یکی از صحابه امام علی علیه السلام - انجام شد. درباره انگیزه او در این اقدام بدین گونه

ص: 40

1- . تاریخ قرآن، محمد هادی معرفت، ص 116-117.

2- . همان، ص 119.

3- . همان، به نقل از: الخط العربی الاسلامی، ص 26.

روایت شده است: «روزی دختر ابوالاسود دونلی به آسمان نگاه کرد و گفت: «ما أحسن السماء» - با ضم نون احسن - که ابوالاسود جواب داد: «نجومها» یعنی ستاره های آن دخترش به او گفت که منظورش تعجب است نه سول کردن. پس ابوالاسود گفت: که باید بگویی «ما أحسن السماء» با فتح نون احسن. ابوالاسود این موضوع را نزد حضرت علی علیه السلام مطرح کرد و آن حضرت چند باب از نحو عربی به او آموخت و ابوالاسود چند باب دیگر در عطف و تعجب و استفهام وضع کرد. چند سال بعد زیاد بن ابیه (53 - 50 هجری) که حاکم بصره بود از ابوالاسود خواست که روشی پیدا کند که مردم را از اشتباه خواندن قرآن دور کند؛ ابوالاسود به این کار رغبتی نشان نداد چون به گمان او این کار

دستکاری در قرآن بود. حاکم بصره شخصی را در مسیر ابوالاسود قرار داد که در حین خواندن یک آیه از قرآن، طرز تلفظ یک کلمه از آن را به صورت اشتباه خواند. آن آیه توسط آن شخص چنین خوانده شد: «أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ» با کسر لام کلمه «رسوله» که معنی آیه به کلی تغییر یافت. معنی اصلی این آیه با ضم لام «رسوله» این است: «همانا خداوند بیزار است از مشرکان و فرستاده او نیز بیزار است» ولی معنی آن با

کسر لام کلمه «رسوله» بدین گونه می شود: «همانا خداوند بیزار است از مشرکان و از فرستاد خود نیز بیزار است».

با خواندن آن آیه به صورت اشتباه، ابوالاسود قبول کرد روشی ابداع کند که مردم را از اشتباه خواندن قرآن دور کند (1). پس نویسنده زبردستی در اختیار او گذاشتند. ابوالاسود به او گفت: «هر حرفی که من با گشودن دهان ادا کردم (مفتوح خواندم) نقطه ای بر بالای آن بگذار و اگر دهان خود را جمع کردم (حرف را به ضمه خواندم) نقطه ای در جلو آن حرف بگذار و اگر حرف را به کسره خواندم نقطه ای در ذیل آن حرف بنویس» (2). ابن عیاض اضافه می کند که ابوالاسود به نویسنده گفت: «اگر حرفی را با غُثَّة

ص: 41

1- «قرآنهاى سده هاى اوليه اسلامى با رقم الحاقى ائمه اطهار»، عبدالله قوچانى، مجله ميراث فرهنگى، شماره 6.

2- تاريخ قرآن، محمد هادى معرفت، به نقل از: الفهرست، ابن النديم، فن اول از مقاله دوم، ص 46.

ادا کردم آن را با دو نقطه مشخص کن»(1). هر وقت نویسنده صفحه را تمام می کرد ابوالاسود

در آن تجدید نظر می نمود. بدین گونه ادامه داد تا همه قرآن اعراب گذاری شد(2).

از این پس مردم این نقطه ها را به عنوان علائمی برای نشان دادن حرکات حروف و کلمات به کار می بردند و این نقطه ها را با رنگی غیر از رنگ خط مُصحف می نوشتند و غالباً این رنگ قرمز بود. این نقاط قرمز رنگ بعدها به «شَنگَرَف» مشهور شد.

نقطه گذاری قرآن (اعجام)

نقطه گذاری کلمات قرآن نیز ضرورتی اجتناب ناپذیر بود، زیرا کلمه ای را که نقطه ندارد می توان با نقطه گذاریهای مختلف به چندین شکل خواند و گاهی با جابجایی نقطه ها، از یک کلمه تعداد زیادی کلمه ساخت. نقطه گذاری کلمات در زمان عبدالملک بن مروان (65 - 86 هجری) به دست نصر بن عاصم و یحیی بن یعمر (که هر دو از شاگردان ابوالاسود دونلی بودند)، ابداع شد و برای نشان دادن تفاوت بین حروف ب و ت و ث و غیره از خطوط کوتاه مورّب استفاده شد که برای نشان دادن یک نقطه، از یک خط کوتاه مورّب برای نشان دادن دو نقطه دو خط روی هم و برای سه نقطه، سه خط به کار می رفت(3).

ابو احمد عسکری در کتاب «التصحیف» خود می نویسد: «نصر بن عاصم به دستور حجاج بر حروف متشابه علامت گذارد»(4).

در تصویر مقابل (تصویر شماره 2) صفحه ای از قرآن مجید بر روی پوست آهو نوشته شده است و نقطه ها (اعجام) به صورت خطوط کوتاه مورّب دیده می شود و زیر و زبر (اعراب) به شکل نقطه ترسیم شده است.

ص: 42

1- . تأسیس الشیعه لعلوم الاسلام، حسن صدر، ص 53.

2- . تاریخ قرآن، محمود رامیار، ص 535.

3- . «قرآنهاى سده های اولیه اسلامى...»، عبدالله قوچانی، میراث فرهنگی، شماره 6 .

4- . تاریخ قرآن، محمود رامیار، ص 536.

تصویر شماره 2 . صفحه ای از قرآن که به خط کوفی و بر روی پوست آهو نوشته شده و دارای اِعراب و اِعراب (نقطه و زیر و زبر) است. نقطه ها به صورت خطوط کوتاه و مورّب دیده می شود، در حالی که زیر و زبر

به شکل نقاط مدوّری ترسیم شده است(1).

ص: 43

1- . تصویر فوق برگرفته از مقاله «قرآنهاى سده هاى اوليه اسلامى...» می باشد.

فصل سوم : تشخیص اصالت یا جعلی بودن نسخه های خطی

معضلی بنام «سندسازی» و مشکلی بنام «رقم الحاقی»

الف - سندسازی: یکی از مهم ترین مسائلی که در مقوله نسخ خطی وجود دارد، اثبات «اصالت سند» است که با روشهای علمی آزمایشگاهی و بررسی رسم الخط و ویژگیهای کتاب آرایبی تا حدودی قابل تحقیق است.

«از آغاز دوره حکومت بنی امیه مطالبی درباره جعل مهرها و سکه ها نقل شده که حتی شامل مهر خود پیامبر هم می شود»⁽¹⁾.

یکی از مشهورترین داستانهای جعل در تاریخ اسلامی داستان یهودیان است که در سال 477 ه. ق نامه ای قدیمی را به ابوالقاسم بن مسلمه - وزیر خلیفه القائم بامر الله - ارائه کردند که نشان می داد پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله یهودیان ساکن شهر خیبر را از پرداخت مالیات سرانه معاف کرده بود. وزیر نامه را به ابوبکر خطیب - یکی از بزرگان اهل

ص: 45

1- «کتابهای اسلامی ساختگی از ایران»، ریچارد نلسون فرای، ترجمه سیدمحمدعلی ابهری، نامه بهارستان، بهار و تابستان، 1381 ش

حدیث - داد و او آن را بررسی کرد و اعلام نمود که این نامه جعلی است زیرا امضای معاویه را دارد که بعد از 630 م [9 ه] مسلمان می شود حال آنکه تسخیر خیبر در سال 628 م [7 ه] واقع شده است و همچنین امضای سعد بن معاذ را دارد که [بعد از جنگ] خندق درگذشت (1).

ابن مسکویه در کتابش «تَجَارِبُ الْأُمَمِ» درباره شخصی به نام «دانیال جَعَال» در بغداد به سال 319 ه. ق می نویسد که «یکی از اسراری که دانیال محرمانه برای من بازگو

کرد این بود که عادت داشت کتابهایی را به صورت نسخه های خطی کهن بسازد و به «پیامبر دانیال» نسبت دهد. او یک سند جعلی را چند روز در مارچوبه قرار می داد و سپس آن را در کفش خود می نهاد و چند روزی با آن راه می رفت، بنابراین آن نوشته هم زرد رنگ و هم کهنه به نظر می رسید» (2).

ابن جوزی نیز در کتابش نقل نموده که در سال 371 ه. ق، علی بن محمد، الاحدب المزور (تزویر کننده) از دنیا رفت. او می توانست همانند خط هر کسی بنویسد... و سلطان بارها بر دست او داغ زد (3). البته باید بین کپی کردن و استنساخ کارهای هنری و نسخه های خطی، با تلاش برای فریب دیگران تفاوت قائل شد.

ب - رقم الحاقی: منظور ما از «رقم الحاقی» افزودن نام معصومین علیهم السلام در ابتدا یا انتهای قرآنها خطی است. گاه افزودن رقم الحاقی بسیار ناشیانه انجام شده و اثبات جعلی بودن آن به آسانی میسر است اما بعضاً جاعلان با چنان مهارتی در اسناد دست برده اند که حتی محققان حرفه ای نیز دچار تردید می شوند.

جاعلان برای افزودن رقم الحاقی (نام و امضای کتابتی) معمولاً از سه روش استفاده نموده اند:

1 - در ساده ترین روش، جاعلان با افزودن ورقی جدید در ابتدا یا انتهای قرآن و با

ص: 46

1- . المنتظم فی تواریخ الملوک والأُمَم، ابن جوزی، تحقیق سهیل زُگار، ج 9، ص 492.

2- . تجارب الامم، ابن مسکویه رازی، ترجمه علی نقی منزوی، ج 5، ص 297.

3- . المنتظم فی تواریخ الملوک والامم، ابن جوزی، تحقیق سهیل زُگار، ج 8، ص 436.

رسم الخطی که تا حد امکان نزدیک به شیوه کتابت سایر صفحات باشد عبارتی همچون

«کتابه علی بن ابی طالب» را بر آن نوشته اند.

2 - جاعل در بعضی موارد، مرگبِ خطوط پایانی صفحه آخر قرآن را با مواد حلال پاک کرده و به جای آن رقم الحاقی را افزوده است و چون در این روش مقدار کمی از رنگ مرگبِ قدیمی، جذب پوست یا کاغذ شده؛ می توان با کمی دقت بقایای خطوط قدیمی و هاله های سیاه رنگ اطراف آن را تشخیص داد.

3 - در برخی موارد نیز جاعلان با تراشیدن جدول و سر سوره صفحه آخر - که معمولاً باعث آسیب رسیدن به اوراق قرآن می شود - رقم الحاقی را جایگزین نموده و برای پوشاندن آثار قدیمی، فضای خالی را با چند مهر و یادداشتهای مختلف پر نموده اند.

در عین حال حتی در صورت اثبات الحاقی بودن رقمها (اسامی کاتبان) در قرآنها خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام و ردّ این انتساب، هیچ گونه خدشه ای به عظمت و مقام رفیع این دستنوشته های قرآنی که کلام مکتوب خدای عزوجل هستند وارد نمی شود؛ ضمن اینکه این قرآنها اهمیت بسیاری در مقوله تاریخ هنر و خوشنویسی، تاریخ قرآن، صحافی و جلدسازی و همچنین تذهیب در قرون گذشته دارند و از نظر مادی و معنوی گرانبها و ارزشمند هستند.

روشهای تشخیص اصالت یا جعلی بودن سند

اشاره

1 - بررسی رسم الخط .

2 - بررسی بستر خط (زمینه کتابت).

3 - بررسی ویژگیهای کتاب آرابی .

4 - بررسی با روشهای آزمایشگاهی و رایانه ای .

اکنون به شرح هر یک از روشهای یادشده می پردازیم:

اشاره

در این روش کارشناسان با استفاده از اطلاعات اثبات شده در مورد ویژگیهای خط کوفی در قرنهای اول و دوم و سوم و مطابقت سند مورد نظر با سایر نمونه های موجود، آن را مورد ارزیابی قرار می دهند. (جدول شماره 1)

خط کوفی در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام فاقد اعراب (زیر و زبر) و إعجام (نقطه) بود و می دانیم که در این زمان خط کوفی از نظر هنر خوشنویسی در مرحله ابتدایی خود قرار داشت؛ بنابراین کاتبان بیشتر سعی در خوانانویسی خطوط داشتند و زیبانویسی در مرحله بعدی قرار می گرفت، چنان که امام علی علیه السلام به کاتب خود - عبیدالله بن ابی رافع - فرمودند:

«أَلِقْ دَوَاتِكَ، وَأَطِلْ جِلْفَةَ قَلَمِكَ، وَفَرِّجْ بَيْنَ السُّطُورِ، وَقَرِّمِطْ بَيْنَ الْحُرُوفِ، فَإِنَّ ذَلِكَ أَجْدَرُ بِصَبَاحِهِ الْخَطِّ» (1).

در دوات ليقه بینداز، و نوک قلمت را بلندگیر، و میان سطرها فاصله بگذار، و حروف را نزدیک به یکدیگر بنویس که این شیوه برای زیبایی خط بهتر است.

با تأمل در فرمایش امام علی علیه السلام در می یابیم که آنچه آن حضرت بر حسب مقتضای زمان به کاتب خود آموخته اند جزء اصول اولیه و مقدمات خوشنویسی است.

ویژگیهای خط کوفی در قرن اول هجری

با بررسی مخطوطات باقیمانده از قرن اول هجری می توان دریافت که در آن زمان از خط کوفی و خط نسخ هر دو برای کتابت استفاده می شده است. کاتبان این دوره - به ویژه در نیمه نخست قرن اول - خود را چندان ملزم به رعایت برخی اصول خوشنویسی نمی دانسته اند و چون خوشنویسی در نزد اعراب هنری نوپا بود، لذا با فنون و ظرافتهای

آن آشنایی کاملی نداشتند و شاید بتوان گفت هنوز فنون و قواعد کتابت و خوشنویسی برای ایشان وضع و تدوین نشده بود.

ص: 48

با کنکاش در کتیبه سنگهای قبور متعلق به نیمه نخست قرن اول و نیز تصاویر

نامه های منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله و کتیبه جبل سلح در مدینه، نکات ذیل را درباره رسم الخط این مقطع زمانی می توان استنباط کرد:

1 - کاتبان و خوشنویسان صدر اسلام توجه چندانی به سطر بندی بستر خط نداشته اند لذا مکتوبات آنان بر روی یک خط مستقیم نوشته نشده و انتها یا ابتدای سطور به طرف بالا یا پایین متمایل می شد و این مسأله در خط نسخ نمایان تر است.

2 - در این دوره توازن و هماهنگی چندانی بین پهنای سر قلم و درشتی خط (Font) وجود نداشته است. به گونه ای که برخی از کلمات یا حروف، کوچک تر از حد معمول و برخی بسیار بزرگ ترند. اغلب کتیبه ها و همچنین برخی نامه های منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله، از قسمت بالای صفحه با ریز نویسی شروع شده و در انتهای صفحه با درشت نویسی پایان یافته است. اگر چه این مسأله در کتیبه های سنگی متجلی تر است. به طور مثال سنگ نوشته ای مربوط به سنگ مزار عبدالرحمن بن خیر الحجری با تاریخ سنه 31 (احدی و ثل-ثین) در موزه ای در قاهره نگهداری می شود که از این لحاظ بسیار حائز اهمیت است. نکته قابل ملاحظه آن است که در این کتیبه حرف الف فاقد زائده ای است که سایر نمونه ها دارا هستند. (تصویر شماره 3) اما در نیمه دوم قرن اول هجری به تدریج

هنر خوشنویسی در میان کاتبان مسلمان رونق بیشتری یافت.

در ابتدای نیمه دوم قرن اول، قواعد اعراب گذاری توسط ابوالاسود دؤلی بنیان گذاری شد و دو دهه بعد نیز نقطه گذاری قرآن توسط دو تن از شاگردان او - نصر بن

عاصم و یحیی بن یعمر - وضع گردید و این همه باعث بالندگی خط عربی شد. از رنگهای مختلف هم در ثبت علائم کتابتی استفاده شد. حروف نیز بیشتر به سمت ساده نویسی متمایل شدند و سطور شکل منسجم تر و منظم تری به خود گرفتند.

از جمله خصوصیات خط کوفی در نیمه دوم قرن اول می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1 - زائده پایینی حرف الف در این دوره بسیار کوتاه و فاقد کشیدگی موزونی است که در رسم الخط قرن سوم دیده می شود.

2- در حروف دندانه داری مانند سین، شین و یا در هنگام قرار گرفتن متوالی حروف الف و لام (مثلاً در کلمه الله)، بلندی دندانه ها با یکدیگر برابرند که این قاعده در قرون بعد تغییراتی کرد بدین گونه که از سمت راست به چپ از ارتفاع دندانه ها کاسته شد.

تغییرات رسم الخط برخی حروف کوفی در قرنهای اول، دوم و سوم هجری

جدول شماره 1. تغییرات رسم الخط برخی حروف کوفی در قرنهای اول، دوم و سوم هجری

تصویر شماره 3. نمونه خط نسخ عربی در قرن اول بر روی

سنگ قبری با تاریخ سال 31 هجری (احدی وثل-ثین)

ص: 50

تصویر شماره 4. سوره توحید به خط کوفی بر روی سکه ای با تاریخ سال 83 هجری (ثل-ث و ثمانین)

3- سرکش حروف کاف در این دوره به صورت کاملاً عمودی رسم می شده است.

یکی از معتبرترین اسناد که مُعَرَّف چگونگی رسم الخط در نیمه دوم قرن اول است سکه ای است که در سال 83 هجری در دمشق ضرب گردیده و در یک روی آن سوره توحید به خط کوفی و در روی دیگر آن عبارت «بسم الله لا اله الا الله وحده لا شریک له» و در حاشیه سکه «سنه ثل-ث و ثمانین» قابل روت است. (تصویر شماره 4) سنگهای قبور متعلق به این دوره که به خط کوفی نوشته شده و بعضاً در دمشق نگهداری می شود نیز مبین رسم الخط این دوره است.

نمونه ای از قرآنهای تحریر قرن اول به خط ابوسعید حسن بصری به سال 77 هجری هم اکنون در مجموعه نسخ خطی در دارالکتب قاهره نگهداری می شود(1).

ویژگیهای خط کوفی در قرن دوم هجری

با مشاهده قرآنهای کتابت شده در قرن دوم، با دو نوع رسم الخط مواجه می شویم:

نوع اول که نمونه های آن در کتابخانه ها و موزه ها فراوان تر از دیگری است (تصویر

ص: 51

1- «طلوع آفتاب از ساحل اسکندریه»، سیدمحمود مرعشی، میراث شهاب، بهار 1382 ش.

شماره 5) دارای این خصوصیات است:

الف: حروفی مانند الف و لام و برخی دندانانها به صورت کاملاً عمودی و با تمام پهنای قلم نوشته شده اند ولی کشیدگی افقی حروف با نازکی سر قلم کتابت شده است.

ب: حروف دایره داری مانند و، ه، م، ف، ق فاقد روزنه مرکزی هستند و پرنوشته می شده اند. کلمه «لا» نیز واجد همین ویژگی است.

ج: سرکش حرف «کاف» همانند قرن اول به صورت کاملاً عمودی رسم شده است.

و اما نوع دوم از رسم الخط قرن دوم هجری که یک نمونه از آن در British museum و نمونه دیگری در کتابخانه بریتانیا در لندن نگهداری می شود دارای این خصوصیات

است:

الف: اکثر حروفی که در خط عربی به صورت عمودی تحریر می شوند (مانند الف و لام)، در این نسخه های قرآنی بلندتر و کشیده تر از خط معمول و به صورت عمودی و کمی مایل تحریر یافته است. (نمونه خط مایل کوفی، تصویر شماره 6).

ب: سرکش حرف کاف نیز به صورت مایل رسم شده است.

ج: خواندن این قرآن برای کسانی که با خط کوفی آشنایی کامل ندارند آسان تر از خواندن قرآن نوع اول که بدان اشاره شد و حتی قرآنهاى قرن سوم می باشد.

د: در یکی از این قرآنها فواصل آیات به صورت دایره ای نامنظم که پیرامون آن نقطه هایی رسم شده است (همانند تصویر خورشید) مشاهده می شود.

تصویر شماره 5. خط کوفی، قرن دوم هجری

ص: 52

تصویر شماره 6. خط کوفی مایل، قرن دوم هجری (1)

تصویر شماره 7. خط کوفی اوایل قرن سوم هجری

ویژگیهای خط کوفی در قرن سوم هجری

در قرن سوم هجری خط کوفی صورت تزئینی به خود گرفت و هنر خوشنویسی خط کوفی شکوفا شد. حروف و کلمات با فاصله بیشتری نوشته می شدند و فاصله سطور نیز کاملاً رعایت می شد. حروف دال و کاف بسیار کشیده نوشته می شد و دندانهای حروف که پشت سر یکدیگر در یک کلمه قرار می گرفت به ترتیب از سمت راست به چپ از بلندی آنها کاسته می شد و این صورت زیبایی به خط می داد و همچنین زائده پایینی الف بسیار کشیده و موزون و منحنی رسم می شد. علاوه بر آن فضای خالی میان

ص: 53

1- . تصاویر 5 و 6 از مقاله «طلوع آفتاب از ساحل اسکندریه»، مجله میراث شهاب، بهار 82 ش برگرفته شده اند.

حروف دایره داری همچون (م، ق، ف، و، ه) بسیار ریز و همانند منفذی کوچک ترسیم می شد. (تصویر شماره 7).

اگر صفحه ای از قرآنهاى کتابت شده در قرن سوم را بررسی کنیم تشابه بسیاری در حروفی که چندین بار در یک صفحه تکرار شده به چشم خواهد آمد به گونه ای که حتی برخی از کارشناسان مخطوطات بر آن گمانند که شاید برای رسم برخی از حروف از نوعی شابلون استفاده می شده است.

بدیهی است که تغییرات رسم الخط کوفی و بالندگی هنر خوشنویسی از قرن اول تا قرن سوم هجری، یکباره و مقطعی انجام نشد و روندی تدریجی داشت.

در چند قرن بعد خط ثلث که خطی روان و در عین حال استوار و با صلابت است، جای خط کوفی را در کتابت قرآن گرفت و استفاده از خط کوفی تنها به سر سوره ها و عبارت «بسم الله» در ابتدای سوره منحصر گردید که جنبه ای تزئینی و حالتی معنوی دارد.

2 - بستر خط (زمینه کتابت)

اشاره

منظور از بستر خط سطوحی است که کلمات بر آن نقش می بندند. این سطوح می توانند سفال یا سنگ صاف و صیقلی، یا استخوان و چوب و پوست و امثال آن باشند و یا حتی دانه برنج و یا تار مویی باشد که امروزه با قلمهای مخصوص بر روی آن می نویسند و عبارات آن فقط در زیر ذره بین یا میکروسکوپ قابل مشاهده اند و نمونه آنها در برخی موزه ها موجود است.

اما آنچه ما بدان می پردازیم بستر خط در کتابت قرآن مجید است. در صدر اسلام و در زمان حیات رسول خدا صلی الله علیه و آله که مسلمانان با کاغذ آشنا نبودند، آیات قرآن به صورت پراکنده و بر روی اشیاء مختلفی نوشته می شد که به چند نمونه آن اشاره می کنیم:

«عُسْب (جمع عسیب: چوب بی برگ و پهن درخت خرما).

اکتاف (جمع کتف: استخوان شانه شتر یا گوسفند).

لخاف (جمع لخفه: لوحهای نازک و سپید سنگ).

اقتاب (جمع قَتَب: چوبهایی که بر پشت شتر می نهادند).

رَقّ (پوست دباغی شده).

آدیم (پوست دباغی شده ای که به علت بوی مطبوعی که دارد به آن «بودار» نیز می گویند این نوع پوست را از یمن و طائف به دیگر سرزمینها می برده اند). (1)

اما از زمانی که مسلمانان با کاغذ آشنا شدند، نوشتن بر روی این اشیاء را کم کم رها نموده فقط از پوست و کاغذ برای کتابت استفاده کردند.

پوست آهو

پوست آهو به لحاظ خصوصیات ویژه ای که دارد مورد توجه کاتبان و خوشنویسان بوده و هست. عمر طولانی، لطافت و نازکی، انعطاف پذیری، سبک وزنی و رنگ سفید آن باعث شده تا پوست آهو در میان سایر پوستهای دباغی شده موقعیت ممتازی داشته

باشد. استادان این فن معمولاً از پوست ناحیه سینه و شکم آهو که ملایم تر و نازک تر است استفاده می کنند. آنها ابتدا پوست آهو را در آب خیس نموده و سپس به وسیله چاقوهای بسیار ظریف و تیز، لایه پشمی روی پوست را به همراه لایه نازکی از پوست با دقت بر می دارند تا پوست بدون مو و نازک شود. سپس پوست را در معرض نور آفتاب خشک نموده و با استفاده از سمباده نرم سطح آن را آن قدر می ساینند تا کاملاً نازک شده و پرزهای سطحی آن از بین برود. در این مرحله پوست کاملاً براق شده و حالت انعطاف پذیری پیدا می کند، به گونه ای که می توان آن را در دست کاملاً مجاله کرد

و پوست به دلیل خاصیت ارتجاعی خود، دوباره به حالت قبلی باز می گردد. در آماده سازی پوست آهو هرگز از مواد آهکی برای برطرف نمودن پشمهای لایه سطحی پوست استفاده نمی شود و این در حالی است که در دباغی پوست سایر حیوانات گریزی از این امر نیست و این به خاطر لطافت و نازکی پوست آهوست.

ص: 55

1- . کتاب آرابی در تمدن اسلامی، نجیب مایل هروی، ص 576-737، به نقل از: الفهرست، ابن ندیم، ص 36؛ صبح الاعشی، قلقشندی، ص 483-484.

مطلب قابل توجه اینجاست که در کتابت مصاحف قدیمی که بر روی پوست آهو نوشته شده، از دو روی پوست برای نوشتن استفاده می شده است و در هنگام قرائت قرآن کلمات پشت صفحه قابل روت نیست اما پوستهای آهو که امروزه فرآوری می شوند فاقد این دو امتیاز هستند و این نشانه توانایی صنعتگران مسلمان در گذشته های دور است.

کهن ترین قرآنهایی که امروزه در موزه ها نگهداری می شود بر پوست دباغی شده حیوانات حلال گوشت به خصوص آهو کتابت شده است.

کتابت قرآن بر روی کاغذ

مسلمانان به دلیل ویژگیهای کاغذ دست ساز همچون وزن کم، توانایی حجم تولید بیشتر نسبت به پوست آهو و سفیدی و نازکی کاغذ، به کتابت کلام خدا بر روی کاغذهای دست ساز متمایل شدند.

قدیمی ترین قرآن تاریخی که بر روی کاغذ کتابت شده و تاکنون نیز باقی مانده، قرآنی است با تاریخ 361 ه. ق / 972 م که قسمتی از آن در کتابخانه چستر بیٹی

(Chester beatty) شهر دوبلین در ایرلند (به شماره MS.1434) و قسمت دیگر در کتابخانه دانشگاه استانبول (به شماره 6778. MS.A) نگهداری می شود (1).

کاغذهای معمولی که امروزه تولید می شوند اگر در شرایط مناسبی نگهداری شوند فقط تا 150 سال دوام دارند و پس از آن خودبه خود متلاشی و نابود می شوند. این در حالی است که کاغذهای دست ساز، عمر بسیار زیادی دارند آن چنان که بعضی از قرآنهایی که بر روی این کاغذها نگاشته شده تا 1100 سال عمر کرده اند.

هنرمندان خوشنویس معاصر نیز که بر این امر واقفند و مایلند آثار هنری ایشان تا چندین قرن باقی بماند؛ از کاغذهای دست ساز برای کتابت استفاده می کنند.

ص: 56

1- . کارهای استادانه، ناصر خلیلی، ترجمه پیام بهتاش، ص 28؛ «نسخه های خطی قرآن در موزه ها...»، قدیر افروند، گلستان قرآن، شماره 158.

چینی‌ها اولین سازندگان کاغذ هستند که در ابتدا از پوست درخت توت برای ساخت کاغذ استفاده می‌کردند و بعدها یعنی در قرنهای اول و دوم میلادی گرد فشرده ساقه خیزران را برای تهیه کاغذ به کار بردند(1). به تدریج از مواد دیگری از الیاف گیاهی نیز در ساخت کاغذ استفاده نمودند و این صنعت در میان چینی‌ها همانند فن کیمیاگری همچون رازی نهفته بود تا اینکه در سال 135 ه. ق در جنگی که بین مسلمانان به سرکردگی زیاد بن صالح با چینیان در گرفت، عده‌ای از استادان فن کاغذسازی به اسارت مسلمین درآمدند. تعدادی از این استادان کاغذساز به مرو آورده شدند و مرویان با ساخت کاغذ از الیاف کتان و شاهدانه آشنا گردیدند و بدین صورت بعد از چندین قرن پرده از راز و رمز کاغذسازی برداشته شد(2).

در سمرقند و مرو کاغذهای مرغوبی تولید و به شهرهای مختلف سرزمین اسلامی فرستاده شد. در زمان هارون الرشید - خلیفه عباسی - صنعت کاغذسازی از سمرقند به

بغداد منتقل شد. اعراب در این زمان دو کارخانه پر رونق و مهم کاغذسازی را اداره می‌کردند. نوعی کاغذ مخصوص کنفی سفید رنگ و مرغوب نیز در شهرهای دمشق و طرابلس در سوریه ساخته می‌شد(3). از آن پس کارگاههایی در شهرهای مختلف ایران و عراق و شام دایر شد که مبادرت به ساخت کاغذهای دست ساز می‌نمودند و معمولاً این کاغذها به نام شهرهایی که کارگاه سازنده در آن واقع بود مشهور می‌شد (مانند کاغذ سمرقندی). برخی از این کاغذها هم به نام خلیفه وقت و یا حکمران محلی شهرت می‌یافتند (مانند کاغذ مامونی و کاغذ طاهری). و بعضاً نیز کاغذها به نام استادکار سازنده کاغذ معروف می‌شد (مانند کاغذ دهقانی).

در آغاز ورود کاغذ به شهرهای اسلامی، قاعدتاً کاغذ نتوانست فوراً جای پوست

ص: 57

1- کاغذ، علیرضا پورممتاز، ص 3.

2- کتاب آرایه در تمدن اسلامی، نجیب مایل هروی، ص 737، به نقل از: ترکستان نامه، ج 1، ص 267.

3- شناخت و ساخت کاغذهای دست ساز، احمد مقبل اصفهانی، ص 191-194.

دباجی شده را در کتابت مصاحف قرآنی بگیرد و این به خاطر برتری پوست در عمر طولانی و قوام بیشتر نسبت به کاغذ بود. اما به تدریج کاغذ به علت هزینه فرآوری کمتر

و حجم تولید بیشتر و دسترسی آسان تر مورد توجه قرار گرفت؛ اگر چه کتابت بر روی پوست کماکان ادامه داشت.

کاغذهای دست ساز مورد استفاده مسلمانان در کتابت قرآن

اشاره

از آنجا که در این کتاب چندین نسخه قرآنی منسوب به ائمه علیهم السلام که بر روی کاغذ کتابت شده، معرفی شده است، ناگزیریم انواع کاغذهای دست ساز را که مسلمین در کتابت قرآن به کار می برده اند، بشناسیم. این کاغذها متنوع بوده اند ولی مشهورترین آنها بدین شرح می باشند:

1 - کاغذ سمرقندی

نوعی کاغذ که در سمرقند ساخته می شد و به بیشتر بلاد اسلامی صادر می گردید. ثعالبی می نویسد که «کاغذ سمرقند است که به لحاظ ظرافت و به لحاظ لطافت و نازکی و زیبایی، قرطاسهای مصری را بی ارج کرده است.»⁽¹⁾ این کاغذ از اولین انواع کاغذ بود که به بلاد اسلامی راه یافت. بعدها در سده دهم هجری کاغذ دیگری به نام حریری سمرقندی در سمرقند ساخته می شد⁽²⁾ که شفاف و نازک بود.

2 - کاغذ چینی، کاغذ خانبالغ، کاغذ خطائی

کاغذ چینی همان گونه که از نام آن پیداست در چین تهیه می شد و گویا در بعضی از ادوار، وراقان جهان اسلام به کاغذ «خانبالغ» نیز کاغذ چینی می گفته اند. کاغذ چینی از

ص: 58

1- کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، نجیب مایل هروی، ص 751، به نقل از: لطائف، ص 261.

2- مناقب هنروران، مصطفی عالی افندی، ترجمه سبحانی، ص 24.

نخستین سده های هجری به بلاد اسلامی آورده می شد ولی نوع خانبالیغ آن از سده هفتم به بعد بیشتر در جهان اسلام و به ویژه در خراسان شیوع یافت و این نکته ای است که از

کثرت استعمال کاغذ خانبالیغ در متون عصر تیموریان بر می آید. با این همه، کاتبان این

نوع کاغذ را در تمدن اسلامی به نام کاغذ چینی می شناختند و از نوع سفید آن در نگارندهای سده های پنجم و ششم و هفتم هجری بهره برده اند. کاغذ خانبالیغ از ریزه های ابریشم و در شهر خانبالیغ (پکن) ساخته می شد. کاغذ خطائی یا ختائی نیز از کاغذهای چینی بود که در شهر ختا می ساختند و کاتبان خراسان با آن آشنا بوده و از آن

استفاده می نمودند(1).

3 - کاغذ بغدادی

کاغذ بغدادی از جمله کاغذهای بسیار مشهور و نفیس در میان کاتبان بوده که به قول قلقشندی ضخیم بوده و با کناره های لطیف و بیشتر در مصحف نویسی و گاهی هم

برای مراسلات(2) از آن استفاده می کرده اند.

ساخت کاغذ در بغداد در زمان خلافت هارون الرشید (192 - 170 ه. ق) آغاز شد.

4 - کاغذهای دست ساز خراسان

(کاغذ جعفری، کاغذ سلیمانی، کاغذ طاهری، کاغذ طلحی، کاغذ فرعون)

کاغذ خراسانی: نوعی کاغذ بوده که از گیاه کتان در خراسان به دست می آمده است. ابن ندیم گوید که این کاغذ در زمان امویان و به قولی در عهده بنی عباس رواج یافت و برخی آن را قدیم و عده ای جدید دانسته اند(3).

کاغذ جعفری از جمله کاغذهای خراسانی است(4) که به روزگار اقتدار برمکیان

ص: 59

1- کتاب آرابی در تمدن اسلامی، نجیب مایل هروی، ص 747-748.

2- همان، ص 746، به نقل از: صبح الاعشی، قلقشندی، ج 2، ص 476.

3- الفهرست، ابن ندیم، تحقیق رضا تجدد، ص 23.

4- همان.

ساخته می شد و به جعفر برمکی (مقتول 187 ه. ق) منسوب است.

کاغذ سلیمانی نیز از جمله کاغذهای خراسانی است که به سلیمان بن راشد که در ایام هارون الرشید والی خراسان بود، منسوب است.

کاغذ طاهری هم از کاغذهای خراسانی است و به طاهر دوم از امرای طاهری خراسان منسوب است.

کاغذ طلحی: نوعی از کاغذهای خراسانی است (1) و منسوب است به طلحه بن طاهر - دومین امیر از امیران طاهری - که از 107 تا 213 ه در خراسان امارت کرد.

کاغذ فرعونی نیز از کاغذهای خراسانی است (2) که تا سده پنجم هجری رواج داشته

است. گفته اند که این کاغذ با پاپیروس مصری رقابت می کرده و در نیمه نخست از سده دوم هجری رایج بوده است؛ زیرا قدیمی ترین سندی که از این کاغذ در دست است، نوشته ای است عربی و مورخ حدود سال 180 تا 200 هجری.

5 - کاغذهای دست ساز سوری

(کاغذ دمشق، کاغذ شامی، کاغذ حلبی)

کاغذ دمشق: نوعی کاغذ که از پنبه به دست می آمد. این کاغذ در دمشق تولید می شد و به اروپای شرقی هم صادر می گردید.

کاغذ شامی: نوعی کاغذ شفاف و لطیف که در طرابلس از شهرهای شام ساخته می شد و در میان کاتبان جهان اسلام شهرت زیادی داشت.

کاغذ حلبی: نوعی کاغذ استوار و شفاف که در کارخانه های کاغذسازی (وَرّاقه) در شهر حلب تولید می شد (3).

ص: 60

1- الفهرست، تحقیق رضا تجدد، ص 23.

2- همان .

3- کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، نجیب مایل هروی، ص 748، به نقل از: الاسلام والحضاره العربیه، کردعلی بک، ج 4، ص 244.

6 - کاغذهای دست ساز هندی

(کاغذ عادلشاهی، کاغذ عالیشاهی، کاغذ دولتشاهی، کاغذ کشمیری)

در شبه قاره هند نیز کاغذ دست ساز تولید می شد و انواع مختلفی داشت. از جمله کاغذ عادلشاهی که کاغذی شفاف و صیقلی و بی دانه بود این کاغذ به روزگار عادلشاه (895 - 916 ه. ق) ساخته می شد و عالی افندی (948 - 1008 ه. ق) در کتابش از آن نام برده است (1).

کاغذ دولتشاهی نیز در قرن نهم تا یازدهم هجری مشهور بود.

کاغذ کشمیری نیز که کاغذی نازک بود و آهار مهره می شد، در کشمیر به عمل می آمد. آهار مهره آن است که به وسیله مایعی مثل نشاسته یا کتیرا یا صمغ و مانند آن،

کاغذهای دست ساز را قوام می دهند تا پرز ندهد و نازک و شفاف و مستحکم شود.

7 - کاغذ دهقانی

نوعی از کاغذ سفید و صاف و هموار که ظاهراً در سمرقند ساخته می شده و سازنده آن به قول سمعانی، ابوالحسین ناصر کاغذی مشهور به دهقان بوده است (2).

8 - کاغذ منصورى

این کاغذ منسوب است به ابوالفضل منصور بن نصر بن عبدالرحیم کاغذی - اهل سمرقند - که در سال 423 ه. ق وفات یافته است. کاغذ منصورى در خراسان مشهور شد.

9 - کاغذ خُونَجِی

نوعی از کاغذهای ایرانی است که در خوننا (خُونَج) از شهرهای آذربایجان می ساخته اند. از سخنان یاقوت حموی پیداست که اکثر مردمان این شهر به صنعت

ص: 61

1- مناقب هنروران، مصطفی عالی افندی، ترجمه سبحانی، ص 24.

2- کتاب آرایى در تمدن اسلامى، نجیب مایل هروى، ص 749-750، به نقل از: ساخت کاغذ، عواد، ص 112.

کاغذسازی می پرداخته اند و به همین سبب در سده هفتم هجری آنجا را به نام «کاغذ کُنان» می خوانده اند.

10 - کاغذ سلطانی

نوعی از کاغذ که ظاهراً به دلیل مرغوب بودنش به این نام شهرت یافته و به خاطر قطع آن به این اسم علم شده است. چرا که بعضی قطعی متعارف از کاغذ سمرقندی را سلطانی سمرقندی خوانده اند. برخی نیز رنگ پسته ای از کاغذ دولت آبادی را به این نام شناسانده اند (1).

3 - بررسی ویژگیهای کتاب آرای

اشاره

هر نسخه خطی با شیوه و وسایلی تزیین می شود که مهم ترین آنها بدین قرار است:

تذهیب: تزیین حاشیه یا بین سطور با آب طلا و نقره.

ترصیع: تزیین نسخه های خطی با شنگرف، لاجورد، سفیداب، زنگار، زعفران و غیره علاوه بر آب طلا.

تشجیر: حاشیه سازی نسخه های خطی با مناظر زیبایی چون گل و برگ و سنگ و صخره و جانوران مختلف که از نمونه های آن می توان به قرآنی با خط علیرضا عباسی (دوره صفویه) اشاره کرد.

تحریر: محصور کردن کلمات یا نقوش روشنی که با آب زر یا الوان دیگری مانند سفیداب نوشته شده اند تا بیشتر قابل روت باشند.

مرگب الوان: برخی از نسخه های خطی گاه به جای مرگب سیاه از روی تقنن با مرگب الوان یا زر نوشته شده و کلمات آن را محرر کرده اند. مرکبهای الوان سه نوع بوده است:

معدنی، نباتی و صنعتی که در نسخ خطی بیشتر از انواع معدنی و نباتی استفاده می شده است. مرکبهای الوان برای مشخص کردن سرفصلها و اسماء جلیله و اعراب در

ص: 62

1- . مناقب هنروران، مصطفی عالی افندی، ص 24؛ کتاب آرای در تمدن اسلامی، نجیب مایل هروی، ص 750.

نسخه های قرآنی و کتابت و تزیین نُسخ، کاربرد فراوان داشته است.

متن و حاشیه: جداسازی متن نسخه خطی از حاشیه کهنه و سوار نمودن آن بر حاشیه ای جدید.

هنر قِطّاعی: انتخاب و بریدن نقوش یا کلمات و عبارات از یک نسخه و چسباندن آنها بر روی یک صفحه جدید.

حل کاری: تزیین حواشی کتابها با طلاکاری یکپارچه و یکدست و هماهنگ بدون تحریر، با نقوش جانوران و شاخ و برگ و گل و بوته. صفحات سفید ابتدا و انتهای کتاب (صفحات بدرقه) و حواشی مرقعات با این روش تزیین می شود.

زرافشان: افشاندن طلا یا نقره بر متن یا حاشیه و یا متن و حاشیه با هم.

تزیینات گوناگونی که از آنها سخن رفت در واقع تزیینات اصلی است و متن و اساس نسخه های خطی بر آنها استوار است. ولی مجموعه دیگری از تزیینات در نسخ خطی به کار می رود که بدین قرار است:

1 - جدول کشی 2 - کمند 3 - سرلوح 4 - سرفصل 5 - تصاویر 6 - شمسه 7 - ترنج 8 - سرترنج 9 - نیم ترنج 10 - لچکی 11 - تزیین فهرست نسخه 12 - طلا اندازی میان سطور.

سابقه نذهیب و صفحه آرای

آرایشهای کتیبه خشایارشا و کتیبه اردشیر اول - از پادشاهان هخامنشی - در تخت جمشید نشانگر آن است که ایرانیان از گذشته های دور با هنر تزیین صفحات کتابتی آشنا بوده اند. کتیبه های مذکور که بر روی سنگهای بزرگی نقش بسته اند، با ظرافت جدول کشی و سطر بندی شده و حاشیه کتیبه ها نیز با گلهای دوازده پری که با فواصل منظم از یکدیگر قرار دادند تزیین شده است. همین گلهای چند پر بعدها توسط مسلمانان به عنوان علامت فواصل بین آیات به کار رفت. غیر از هخامنشیان که به این هنر توجه داشتند مانویان نیز در آذین کتابها می کوشیدند. بنابر کهن ترین روایت در این

باره، کتاب اوستا بر پوست گاو و آراسته به آب زر نوشته شده بود و در آثاری چون

«نامه تنسر» و «مروج الذهب مسعودی» و «تاریخ طبری» نیز این گزارش نقل شده که نسکهای اوستا با خط زرّین بر دوازده هزار پوست گاو نگارش یافته بود. (1) به نوشته ثعالبی مرغنی (حدود 410 ه. ق):

«زرتشت کتابی در بلخ به گشتاسپ شاه آورد که آن را بر پوست دوازده هزار گاو نوشتند و هر کلمه را در پوست کنده و قشری از طلا در آن قرار دادند» (2).

هنر صفحه آرایی و تذهیب قرآن کمی دیرتر از هنر خوشنویسی خط کوفی حرکت خود را آغاز کرد. با وجود اینکه در کتاب خدا آیه ای که ظاهراً و به صراحت نقاشی و نگارگری را منع کرده باشد وجود ندارد اما احادیثی از معصومین علیهم السلام دال بر اجتناب از نقاشی و به خصوص به تصویر کشیدن چهره انسان و حیوان نقل شده است. علاوه بر

این، هیبت کلام خدا که با تقدّس و احترام در آمیخته است مانع از آن بود که کاتبان صدر اسلام نقش و نگاری در قرآن بگنجانند؛ از آن جهت که این کار را دستکاری در کتاب خدا می دانستند. اما با گذشت زمان، احتیاج به بعضی علائم چون علامت فواصل بین آیات و سر سوره و علامت موضع سجده واجب یا علامت آغاز و پایان جزء و حزب، باعث شد تا هنرمندان مسلمان اشکال و نقوشی وضع کنند که در نمونه های اولیه آن فقط از سیاهی و شنگرف استفاده می شد. ابتدایی ترین این اشکال در قرآنی تحریر قرن دوم هجری که در لندن نگهداری می شود قابل روت است که در آن علامت فواصل بین آیات به صورت دایره ای نامنظم است که اطراف آن با چندین نقطه (همانند تصویر خورشید) احاطه شده است.

کاتبان مسلمان از اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم به تدریج از آرایشهای کتابتی در قرآن استفاده کردند. «شیوه ترین و تذهیب قرآنها با الهام از شیوه تصویرنگاری ساسانی در ایران و تا حدی بیزانسی و قبطی به انجام رسید و به تدریج شیوه های تازه ای

ص: 64

1- «نسخه های خطی» نادر کریمیان سردشتی، سیمای فرهنگی ایران، ص 201.

2- «غرر السیر، حسین بن محمد ثعالبی مرغنی، برگردان به فارسی با عنوان «شاهنامه کهن»، سیدمحمد روحانی، ص 163.

به کار گرفته شد»(1).

با گذشت زمان سبکهای جدیدی در تذهیب ابداع شد و ذوق تذهیبگران، نقشهای بدیعی پدید آورد. این نقشها بعضاً از نقوش به کار رفته در کاشیها و ستونهای سنگی اخذ

می شد و در مجموع می توان گفت که نقوش تذهیب رابطه بسیار نزدیکی با هنر تزیینات معماری دارد.

نقوش کاشیها و ستونهای سنگی سامره مربوط به دوره خلفای بنی امیه حاکی از آن است که هنرمندان مسلمان در قرن اول نیز کاملاً با نقوش نباتی و شاخ و برگ آشنا بوده

و آن را در تزیینات معماری به کار می برده اند.

امروزه کارشناسان نسخ خطی با مشاهده سبک تذهیب، تَفَوُّق رنگها و نسبت به کارگیری طلا و نقره و به خصوص اشکال به کار رفته در تذهیب، می توانند دوره تاریخی تذهیب را تخمین بزنند.

هم اکنون یک نسخه قرآنی در کاخ گلستان نگهداری می شود که دارای رقم الحاقی

«كُتِبَتْ وَذَهَبُهُ عَلِيّ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ سَبْعَ هِجْرِيَّةٍ» می باشد. (نوشت و تذهیب کرد [این قرآن را] علی بن ابی طالب در سال هفتم هجری). قرآن دیگری نیز در موزه ملی ایران نگهداری می شود که دارای رقم الحاقی «كُتِبَتْ وَذَهَبُهُ عَلِيّ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ السَّبْعَ هِجْرِيَّةٍ» می باشد.

درباره این قرآنها باید به نکات ذیل توجه کرد:

الف: رسم الخط این عبارات مطابق با رسم الخط قرن سوم هجری به بعد می باشد.

ب: در قرن اول هجری هنر تذهیب قرآنی هنوز ظاهر نشده بود.

ج: هیچ گونه خبر موثقی از انجام تذهیب قرآن به دست ائمه علیهم السلام در دست نداریم.

4 - بررسی نسخ خطی با استفاده از روشهای علمی و آزمایشگاهی و رایانه ای

اشاره

همان گونه که بررسی یک نسخه خطی با روشهای علمی سندشناسی، کاری است پر زحمت و دشوار و اغلب نسخه شناسان برای تعیین اصالت نسخ، احتیاج به صرف مدتها

ص: 65

وقت و تحقیق و تتبع دارند؛ بررسی آزمایشگاهی نسخ خطی نیز شامل روشهای پیچیده ای است که نیاز به صرف ماهها وقت، همکاری نزدیک نسخه شناسان و کارشناسان آزمایشگاه و نیز تخصیص بودجه ای مناسب دارد. البته انجام آزمایش بر روی نسخه های خطی تنها هنگامی توصیه می شود که نسخه شناس پس از بررسیهای دقیق درباره ساختار نسخه و انجام مراحل نسخه شناسی باز هم در اصالت آن تردید داشته باشد. مسأله اصلی در بررسی علمی نسخ خطی و اسناد، یافتن روشهایی است که غیر مخرب بوده و یا نیاز به مقدار بسیار کمی از نمونه داشته باشد. به ویژه در نسخه های

خطی مصور که طرحها و تذهیبها را باید با روشهای غیر مخرب بررسی کرد. اغلب این نقوش دارای ترکیبات پیچیده و حساسی هستند(1).

الف : تعیین اصالت و قدمت اسناد و نسخ خطی با روش کربن 14

یکی از روشهایی که برای تعیین قدمت و اصالت اسناد و نسخ خطی به کار می رود، سالیابی با روش کربن 14 می باشد. در سالهای اخیر با استفاده از شتاب دهنده های طیف نگار جرمی، میزان نمونه مورد نیاز برای این روش کاهش یافته و به حد میلی گرم رسیده است. بدین ترتیب بدون تخریب جزئی یا کلی نسخه، با نمونه برداری از قسمت کوچکی از آن می توان قدمت کاغذ یا پاپیروس یا پوستی را که سند بر روی آن نوشته شده معین کرد(2).

در این روش می توان پوست و مرگب متن هر دورا آزمایش کرد. در مورد قرآنهاى خطی که به صدر اسلام منسوب است می توان با انجام آزمایش بر روی پوست صفحه مربوطه و مرگب به کار رفته در آن و تعیین قدمت آن و مقایسه با نتیجه آزمایش سایر صفحات قرآن، اصالت یا جعلی بودن رقمها را دریافت. در ایران پژوهشکده سازمان میراث فرهنگی در تهران دارای این فناوری است.

ص: 66

1- «تعیین اصالت اسناد و نسخه های خطی...»، فرانک بحرالعلومی، نامه بهارستان، زمستان 1381 ش.

2- همان.

ب : بررسی رقمهای الحاقی قرآنهاى خطى با استفاده از رایانه

برای تشخیص اصالت و یا جعلی بودن رقمهای الحاقی قرآنهاى خطى، باید رسم الخط صفحه رقم دار قرآن با رسم الخط سایر صفحات مطابقت شود. البته در برخی موارد، اختلاف رسم الخط بین این دو کاملاً محرز است اما بعضاً مهارت جاعلین، کارشناسان را بر سر دو راهی قرار می دهد. در چنین مواردی می توان برای تطبیق دو رسم الخط بسیار مشابه، از دستگاهی رایانه ای به نام «سدار» (CEDAR) بهره برد. این نرم افزار که توسط کارشناسان دانشگاه بوفالو (UNIVERSITY OF BUFFALO)

ابداع شده می تواند دستخطهای مختلف را بررسی نموده و تعیین کند که آیا متعلق به یک نفر هستند یا خیر. تاکنون به وسیله این دستگاه، دستخط هزاران نفر با جنسیت، سن، نژاد و ملیتهای مختلف بررسی شده و تقریباً تا حدود صد درصد موفقیت آمیز بوده است. این نرم افزار قادر است میان خطوطی که شباهت تام به یکدیگر داشته و حتی

خط شناسان زبده نیز قادر به تمایز آنها نبوده اند تفاوت قائل شود(1).

ج : تشخیص دستکاری در نسخ خطى با استفاده از پرتو ماوراء بنفش

یکی از راههای تعیین اصالت اشیاء و یا نسخ خطی بررسی آنها در زیر نور ماوراء بنفش است.

بسیاری از مواد آلی و معدنی تحت تأثیر نور ماوراء بنفش تحریک شده و نور افشانی می کنند (نوعی خاصیت فلورسانس). در بررسی اشیاء از همین خاصیت استفاده می شود. بدین صورت که پرتوهای فلورسانس ساطع شده از مواد بر اثر دستکاری یا تعمیر شیء تغییر می کند و در نتیجه می توان هرگونه دستکاری در نسخ خطی، الحاقات یا مرمتهای انجام شده بر روی اشیاء را آشکار ساخت. برای مثال مرمر باستانی به دلیل قرار داشتن در معرض هوا، در زیر نور ماوراء بنفش به رنگ آبی مایل به

ص: 67

1- «تعیین اصالت اسناد و نسخه های خطی...»، فرانک بحرالعلومی، نامه بهارستان، زمستان 1381ش.

زرد دیده می شود در حالی که اشیاء مرمرین جدید در این نور، به رنگ قرمز مایل به بنفش در می آید. از همین خاصیت می توان در بررسی اصالت نسخه های خطی در ابعاد مختلف استفاده نمود(1).

د : آشکار سازی نقوش و کلمات و خطوط محو شده نسخ خطی

یکی از روشهای فیزیکی برای آشکار ساختن ته نقش کاغذ (WATER MARK)

بدون نمونه برداری از کاغذ، روش الکترون رادیوگرافی است. (تصویر شماره 8) در این روش کاغذ به وسیله الکترونهايي که به وسیله پرتو دهی صفحات فلزی با پرتو ایکس تولید شده اند، پرتو دهی می شود. قسمتهایی از کاغذ که دارای ته نقش است نازک تر بوده و الکترونها در هنگام گذر از آن به مانع کمتری برخورد می کنند به گونه ای که فیلم

عکاسی که پشت کاغذ قرار گرفته در این قسمتها بیشتر سیاه می شود و ته نقش کاغذ را آشکار می کند. این روش حتی در بررسی کاغذهای چاپ، مذهب یا مصوّر نیز کارایی خود را نشان داده است. آشکار سازی خطوط محو شده اغلب با استفاده از نور ماوراء بنفش یا مادون قرمز انجام می گیرد. (تصویر شماره 9) در هنگام نوشتن، فشار وارد آمده بر روی کاغذ موجب تغییرات مکانیکی نسوج کاغذ می شود. با محو شدن مرکب یک نوشته، این تغییرات مکانیکی همچنان بر جای خود باقی می ماند. با روش تصویربرداری سطحی الکترواستاتیکی می توان شیارهای به وجود آمده بر اثر فشار قلم را آشکار کرد. در مورد تعیین تقدم و تأخر خطوطی که بر روی هم نوشته شده است می توان با استفاده از میکروسکوپهای الکترونیکی تصاویری تهیه کرد که به وضوح نشان می دهد کدام یک از خطوط ، اول نوشته شده است(2). (تصویر شماره 10)

ص: 68

1- «تعیین اصالت اسناد و نسخه های خطی...»، فرانک بحرالعلومی، نامه بهارستان، زمستان 1381ش.

2- همان .

تصویر شماره 8 . راست: تصویری از یک صفحه دست نویس

چپ: ته نقش آشکار شده از این دست نویس به وسیله روش الکترون رادیوگرافی

تصویر شماره 9 . راست: نقاشی روی چوب

چپ: عکسبرداری با پرتو مادون قرمز برخی از تصاویر محور را در این نقاشی آشکار کرده است

ص: 69

ه : روش پیکسی خارجی در آنالیز مرکب و کاغذهای قدیمی

روش پیکسی (PIXE) که روشی غیر مخرب، سریع و عنصری است، در سال 1970 میلادی کشف شد و برای نخستین بار در باستان شناسی کاربرد یافت، از آن پس این روش و روشهای برگرفته از آن به سرعت در باستان شناسی و باستان سنجی متداول شد و حتی موزه لوور با خرید دستگاه شتابدهنده مناسبی، آزمایشگاهی ویژه تأسیس کرد. (تصویر شماره 11) با روش پیکسی خارجی می توان به اطلاعات ذیل دست یافت:

1 - یافتن منشأ (مواد و عناصر به کار رفته در شیء). 2 - دستیابی به تکنولوژی ساخت. 3 - تعیین اینکه کدام قسمت از شیء اصلی و کدام قسمت ترمیم شده است. 4 - اصالت اشیاء 5 - تعیین روشهای مرمت اشیاء.

تصویر شماره 11. روش پیکسی خارجی در آنالیز کاغذ و مرگب. طیف بالا مربوط به کاغذ و طیف پایین مربوط به مرگب روی همان کاغذ

شیوه کار در این روش بدین گونه است: باریکه پروتون از طریق یک پنجره نازک به هوا انتقال می یابد و نمونه در هوا (یا گاز دیگری مانند هلیوم یا نیتروژن) در مقابل

بمباران پروتونها قرار می گیرد که در نتیجه عناصر نمونه مورد نظر یونیزه شده و برای

اینکه باید به حالت اول برگردند، پرتو ایکس مشخصه خود را گسیل می کنند. آشکارساز (LI) SI این پرتو مشخصه را آشکار می کند. انرژی این پرتو، معرف عنصر است و فراوانی آن به فراوانی عنصر مربوطه در شیء بستگی دارد. این روش در ایران از سال 1370 با همکاری باستان شناسان در آزمایشگاه با شتابدهنده و اندوگراف آغاز شد(1).

ص: 71

1- «معرفی روش پیکسی خارجی...»، محمد لامعی رشتی و...، نامه بهارستان، زمستان 1381 ش.

و : بررسی قدمت نسخ خطی به روش مس (MAS)

در این روش که معمولاً بر روی کاغذ انجام می‌گیرد قطعه‌ای از نمونه را با مواد شیمیایی تجزیه و تحلیل نموده و با استفاده از فرمولهای شیمی و داده‌های ریاضی، عمر کاغذ را تخمین می‌زنند. اشکال این روش آن است که ممکن است با نمونه‌گیری اولیه، نتیجه مطمئنی حاصل نشود و احتیاج به نمونه‌های بیشتری باشد و این امر باعث وارد آمدن خسارت و صدمه به نسخه‌های نفیس خطی است.

ز : بررسی نسج پوست و الیاف کاغذ به وسیله میکروسکوپ

کارشناسان می‌توانند نوع پاپيروس یا پوست حیوانی را که از آن کاغذ پوستی ساخته شده است با استفاده از ویژگیهای میکروسکوپی تعیین کنند. در مورد کاغذ نیز با استفاده از همین روش و بزرگنمایی الیاف، می‌توان مصالح اولیه آن را اعم از پارچه یا چوب یا پنبه و کتان تعیین کرد(1).

جمع بندی در تشخیص اصالت یا جعلی بودن نسخ قرآنی منسوب به معصومین علیهم السلام

با توجه به مطالبی که درباره روشهای بررسی نسخه‌های قرآنی ذکر شد، می‌توان نتایج ذیل را استنباط کرد:

1 - با توجه به زمان آشنایی مسلمانان با نحوه ساخت کاغذ پس از نیمه قرن دوم هجری، می‌توان دریافت که انتساب تمامی قرآنهاى خطی که بر روی کاغذ کتابت شده و به امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، امام باقر علیه السلام، و امام صادق علیه السلام منسوب شده است، یقیناً جعلی و غیر قابل قبول است.

2 - با توجه به پایه گذاری قواعد اعراب (زیر و زبر) در نیمه قرن اول هجری و قواعد اعجام (نقطه) در دو دهه بعد، می‌توان گفت که تمامی قرآنهاى خطی که دارای اعراب و منسوب به امام علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام می‌باشند و نیز قرآنهاى خطی که دارای اعجام و

ص: 72

1- «تعیین اصالت اسناد و نسخ خطی...»، فرانک بحرالعلومی، نامه بهارستان، زمستان 1381 ش.

منسوب به امام علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام هستند جعلی و غیر قابل قبول اند مگر آنکه با روشهای آزمایشگاهی ثابت شود که این اعراب و اعجام الحاقی است، یعنی این علائم در دوره های بعد برای سهولت قرائت قرآن بدان افزوده شده است.

3- با توجه به سبک رسم الخط کوفی در قرنهای اول تا سوم، درمی یابیم که بیشتر قرآنهاى خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام با رسم الخط مربوط به قرن سوم کتابت شده اند که این خود نشان از جعلی بودن این انتساب و الحاقی بودن رقمهای قرآنهاى مذکور است.

4- با توجه به ورود هنر تذهیب و نقوش اسلامی در قرآن از اواخر قرن دوم و اوایل

قرن سوم می توان گفت: انتساب قرآنهاى خطی مُذَهَّب به ائمه اطهار علیهم السلام تا امام صادق علیه السلام مردود و غیر قابل قبول است، مگر آنکه تذهیب آن را از الحاقات قرون بعدی برشماریم. نکته دیگر اینکه ما خبر موثقی درباره انجام تذهیب به وسیله ائمه اطهار علیهم السلام در دست نداریم.

5- با روشهای علمی و آزمایشگاهی و رایانه ای و سالیابی قرآنهاى کهن خطی می توان با اطمینان بیشتری درباره اصالت یا جعلی بودن سایر قرآنهاى خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام که از بندهای فوق مستثنی هستند تصمیم گیری نمود.

فصل چهارم : اسناد منسوب به پیامبران حضرت نوح علیه السلام حضرت سلیمان علیه السلام حضرت محمد صلی الله علیه و آله

کشف لوح کشتی حضرت نوح علیه السلام

در ژوئیه 1951 میلادی، هیأتی از کارشناسان روسی که در دژه «کات» در روسیه مشغول اکتشاف معدن بودند، چند عدد تخته چوب پوسیده و فسیل شده پیدا کردند. آنها با کمال تعجب در بین تراکم تخته های فسیل شده، یک لوح چوبی سالم در ابعاد 42x30 سانتی متر پیدا نمودند که با خط قدیمی حکاکی شده بود.

در پایان سال 1952 میلادی، کارشناسان سنگواره شناسی روسیه بعد از تحقیقات گسترده و دقیق درباره این تخته های چوبی سنگواره ای اعلام نمودند که این تخته ها متعلق به کشتی حضرت نوح علیه السلام می باشد. دولت روسیه نیز کمیته ای هفت نفره از

استادان و کارشناسان برجسته زبانهای باستانی و سنگواره شناسی از کشورهای چین و انگلیس انتخاب نمود. پس از هشت ماه، پروفیسور «این - ایف - ماکس» استاد برجسته زبانهای باستانی در دانشگاه منچستر اعلام کرد که کلمات حکاکی شده بر لوح، به زبان

ص: 75

سامانی می باشد و آن را به انگلیسی ترجمه نمود که تصویر و ترجمه فارسی آن خواهد آمد(1).

کشفیات جدید درباره کشتی حضرت نوح علیه السلام

گروهی از کاوشگران روس، محل بقایای سنگواره ای منسوب به کشتی حضرت نوح علیه السلام در دامنه های کوه آرارات را در شرق ترکیه و در چند کیلومتری مرزهای ایران و ارمنستان کشف کردند. به گفته این کاوشگران از قلّه کوه آرارات منظره هایی قابل مشاهده است که بدون شک متعلق به بقایای فسیل شده این کشتی است. محل واقع شدن این بقایا مکانی است که بسیاری از متون مقدس، پیش از این به آن اشاره کرده اند.

اعضای این هیأت معتقدند صخره ای به بزرگی یک ورزشگاه فوتبال، سازه چوبی فُسیل شده کشتی حضرت نوح علیه السلام است. پیش از این، کاوشهای متعدد دیگری نیز برای تعیین مکان دقیق این کشتی صورت گرفته بود(2). (تصویر شماره 12-13).

آزمایشهای «رادار اسکن» یا «اسکنهای راداری» نیز بر روی کشتی انجام شد، در یکی از آزمایشهای رادار اسکن که به درخواست استاندار استان «آگری» ترکیه انجام گرفت، معلوم شد که جنس بدنه کشتی از سه لایه چوب به هم چسبیده تشکیل شده است.

در سال 1991 میلادی یک عدد میخ پرچ فسیل شده، با حضور 26 نفر محقق در بقایای کشتی کشف شد. تجزیه و تحلیل ترکیبات این میخ، وجود آلیاژهای آلومینیوم، تیتانیوم و برخی از دیگر فلزات را تأیید کرد؛ این در حالی است که گمان می رفت در زمان حضرت نوح علیه السلام آهن و آلومینیوم هنوز به مرحله کشف و استخراج نرسیده باشد.

ص: 76

1- . روزنامه الهدی، چاپ قاهره، 31 مارس 1954؛ ماهنامه Star of Bartania، ژانویه 1954 چاپ لندن مجله Manchester Sunlight، 23 ژانویه 1954؛ مجله London Weekly Mirror، فوریه 1954؛ مطلب فوق مأخوذ از کتاب علی و پیامبران، حکیم سید محمود سیالکوتی، ترجمه سید محمد مختاری، قم، انتشارات شهید، صفحات 35 تا 42 می باشد؛ روزنامه قدس، مورخ 9/11/78 به نقل از مجله Mirror چاپ انگلستان.

2- . شبکه خبری یورونیوز، مورخ 20/8/82؛ روزنامه خراسان، مورخ 21/8/82.

تصویر شماره 12 . تصاویر هوایی از بقایای کشتی حضرت نوح علیه السلام

ص: 77

تصویر شماره 13 . جایگاه به گل نشستن کشتی حضرت نوح علیه السلام در کوههای آرارات

تصویر شماره 14 . لنگر سنگی متعلق به کشتی حضرت نوح علیه السلام که در نزدیکی کشتی یافت شد

ص: 78

آزمایشهای دانشمندان، وجود قطعات آهن را در فواصل منظم و معین در ساختار کشتی تأیید کرده است. آنها گره‌ها و اتصالات آهنی محکم و برجسته‌ای را یافتند که در

5400 نقطه کشتی به کار رفته است. در هر طرف کشتی 72 تیر فلزی اصلی نیز کار گذاشته شده است. بر بالای تپه‌های اطراف محل کشتی، باستان‌شناسان شش جسم بزرگ و حجیم سنگی یافتند. این اجسام مستطیل شکل سنگی و نیمه صیقلی، شبیه به لنگرهای کشتی‌های باستانی بودند که «دراگ» نامیده می‌شدند (تصویر شماره 14). طول کشتی توسط دو تیم جداگانه مورد کاوش قرار گرفت که دقیقاً رقم 46/158 متر را نشان می‌داد. وزن تقریبی کشتی حدود 000/32 تن تخمین زده شده و گنجایش 494 اتوبوس دو طبقه مسافربری را دارد. «جاناتان گری» محقق و باستان‌شناس استرالیایی - که بیش از 30 سال در نقاط مختلف جهان به کشف و حفاری مشغول بوده - تحقیقات مفصّلی در این باره انجام داده است (1).

ص: 79

1- «کشتی نوح از دیدگاه جاناتای گری»، ترجمه کتایون افجه‌ای، ضمیمه روزنامه اطلاعات، 15 و 16/6/1378.

لوح خطی منسوب به کشتی حضرت نوح علیه السلام

(تصویر شماره 15)

محل نگهداری: مرکز تحقیقات فسیل، مسکو - روسیه

زمان و محل کشف: دژه کات، روسیه - ژوئیه 1951 میلادی

ابعاد: 42×30 سانتی متر

نوشته شده بر روی چوب و به خط باستانی سامانی (خط رایج در عهد حضرت نوح علیه السلام). ترجمه فارسی لوح مذکور به شرح زیر است:

«یا الله، ای یاور من،

به مرحمت خود و به حق ذوات مقدس: محمد [صلی الله علیه و آله]، علی [علیه السلام]، فاطمه [علیها السلام]، شُبَّر [علیه السلام] و شُبیر [علیه السلام] دست مرا بگیر (1).

آنها بلندترین و مقدس ترینند.

عالم به خاطر وجود آنها خلق گردیده است.

یا الله به حق اسماء آنها ما را نصرت عنایت فرما، ما را به راه راست هدایت کن».

براساس مطالبی که در این لوح شریف آمده است؛ حضرت نوح علیه السلام با استغاثه به درگاه خدای تعالی، پنج تن آل عبا را که در حدیث شریف کساء اسامی آنان آمده است، نزد خداوند وسیله تقرب قرار داده و از او نصرت و هدایت مسألت نموده و این خود سند گویایی در عظمت مقام و منزلت اهل بیت نبوت علیهم السلام می باشد.

نکته دوم اینکه مطالب این لوح توسط یک هیأت غیر مسلمان که هیچ اعتقادی به دین مبین اسلام ندارند منتشر گردیده و باعث حیرت خود آنان نیز شده است و باید گفت که: «الْفَضْلُ مَا شَهِدَتْ بِهِ الْأَعْدَاءُ» یعنی فضیلت آن است که دشمنان نیز به آن

گواهی می دهند.

ص: 80

1- . شبر لقب امام حسن علیه السلام و شُبیر لقب امام حسین علیه السلام است.

تصویر شماره 15. لوح خطی منسوب به کشتی حضرت نوح علیه السلام بر روی چوب

کشف لوح سلیمانی

این لوح نفیس در سال 1916 میلادی همزمان با جنگ جهانی اول، توسط سربازان

ص: 81

انگلیسی که مشغول سنگ‌گیری بودند، در روستای «اونتره» در چند کیلومتری بیت المقدس کشف شد و توسط فرماندهان ارتش انگلستان به باستانشناسان انگلیسی سپرده شد.

پس از پایان جنگ، کمیته ای از اساتید زبانهای باستانی از کشورهای انگلیس، امریکا، فرانسه و آلمان تشکیل شد که درباره لوح مذکور به تحقیق پرداختند. پس از چند ماه تحقیق، ترجمه و بررسی، در سوم ژانویه 1920 میلادی معلوم شد که این لوح مقدس سخنانی از حضرت سلیمان را در بر دارد و به الفاظ عبرانی قدیم نگارش شده است.

اعضای کمیته تصمیم گرفتند که لوح در موزه سلطنتی انگلستان گذاشته شود، اما وقتی این خبر به اسقف اعظم انگلستان رسید، دستور محرمانه ای به کمیته مذکور نوشت که خلاصه اش این است:

«اگر این لوح در موزه گذاشته شود و در دیدگاه مردم قرار گیرد، اساس مسیحیت متزلزل خواهد شد و سرانجام خود مسیحیان جنازه مسیحیت را بر دوش بلند نموده در قبر فراموشی دفن خواهند کرد. لذا بهتر آن است که لوح مذکور در رازخانه کلیسای انگلستان گذارده شود و جز اسقف و اهل سر، کسی آن را نبیند».

در جریان تحقیق در مورد این لوح، بین دو نفر از دانشمندان به نامهای «ولیم» و «تامس» گفت و گوهایی شد که به اسلام آوردن هر دو انجامید و «ولیم»، «کرم حسین» و «تامس»، فضل حسین نامیده شد(1).

ص: 82

1- . علی و پیامبران، سید محمود سیالکوتی، ترجمه سید محمد مختاری، ص 3-27. برای مطالعه بیشتر به منابع ذیل مراجعه نمایید: مجله الاسلام، چاپ دهلی، فوریه 1927. مجله مسلم کرانیکل، چاپ لندن، 30 دسامبر 1926. کتاب Wonderful Stories of Islam، چاپ لندن، ص 249.

لوح خطی منسوب به حضرت سلیمان نبی علیه السلام

(تصویر شماره 16)

محل نگهداری اصل سند: رازخانه کلیسای انگلستان.

محل کشف: دهکده «اونتره» در نزدیکی بیت المقدس - فلسطین.

به خط عبرانی قدیم و بر روی لوح نقره ای که حاشیه اش با جواهرات گرانبها تزیین شده و خطوط لوح نیز با حروف طلایی نگارش شده است.

ترجمه متن لوح سلیمانی:

اللّٰه

احمد ایلی

باهتول

حاسن حاسین

یاه احمد، مقذا = ای احمد، به فریادم رس .

یاه ایلی، انصطاه = یا علی، مرا مدد فرمای .

یاه باهتول، اکاشئی = ای بتول، نظر مرحمت فرمای .

یاه حاسن، اضومظع = ای حسن، کرم فرمای .

یاه حاسین، بارفو = یا حسین، خوشی بخش .

امو سلیمان صوّه عئخب زالهلاذاقتا = این سلیمان اکنون به این پنج بزرگوار استغاثه می کند.

بذت اللّٰه کم ایلی = و علی قدرت اللّٰه است (1).

مطالب ترجمه شده این لوح شریف بیانگر آن است که حتی انبیاء الهی نیز به پنج تن آل عبا که اسامی آنان در حدیث شریف کساء آمده است متوسل می شده اند و ایشان را

واسطه فیض خداوند تعالی قرار می داده اند و به راستی تأمل در جمله جمله این لوح،

1- . علی و پیامبران، ص 28.

روشنگر عظمت شأن و مرتبه ایشان نزد خدای متعال و سندی گویا بر حقانیت دین اسلام و مذهب تشیع است.

تصویر شماره 16 . رسم لوح خطی منسوب به حضرت سلیمان نبی علیه السلام به خط عبرانی قدیم

ص: 84

الفبای عبرانی با الفبای فنیقی ارتباط نزدیکی داشته است و این شاید به دلیل مجاورت دو تمدن عبرانیها و فنیقی ها در روزگاران قدیم باشد. چنان که امروزه بقایای تمدن عبرانیها در فلسطین و فنیقی ها در لبنان قابل مشاهده است.

تاریخ و تمدن عبرانیها با مذهب یهود درهم آمیخته است. در دوران حضرت سلیمان نبی علیه السلام، سرزمین عبرانیها به اوج عظمت و آبادی خود رسید اما پس از مرگ او، این سرزمین به دو کشور متخاصم یعنی «افراییم» در شمال که مرکزش «سامره» بود و دیگری مملکت «یهودا» در جنوب که مرکزش (اورشلیم) بود تقسیم شد و جنگهای سخت میان آنان در گرفت که باعث ضعف و ناتوانی قوم شد و فرعون مصر توانست بر اورشلیم تسلط پیدا کند. خط و زبان عبرانی که در گذشته به پربانگی شهرت داشته است در طول قرنهای متمادی و فراز و نشیبها، همچون سایر خطوط و زبانها دستخوش تحولات و دگرگونیهای گردید.

نکاتی درباره خط عبرانی بکار رفته در لوح سلیمان نبی علیه السلام

مطالب لوح حضرت سلیمان نبی علیه السلام به خط عبرانی است. براساس نظر محققان و اساتید شناخت زبانهای باستانی، در زمان حضرت سلیمان علیه السلام خط عبرانی همانند خط فارسی از راست به چپ نوشته و خوانده می شده است. (جدول شماره 2) اما در این زمان خط عبرانی دچار تغییراتی شده از جمله اینکه خط عبرانی جدید همچون خط انگلیسی از چپ به راست نوشته و خوانده می شود. در نمودارهای صفحه بعد حروف الفبای عبرانی در زمان حضرت سلیمان و حروف الفبای عبرانی در زمان ما آمده است. (1)

با استفاده از این نمودار می توان کلمات لوح سلیمان نبی علیه السلام را حرف به حرف استخراج و تلفظ کرد. (جدول شماره 3).

ص: 85

1- . علی و پیامبران، سید محمود سیالکوتی، ترجمه سید محمد مختاری، به نقل از: «اللسان القاها»، ص 530 و «the boox of tasul» wadi, languages»، ص 89 با اندکی تصرف.

جدول شماره 2 .

حروف الفبای عبرانی در عهد سلیمان نبی علیه السلام

جدول شماره 3 .

حروف الفبای عبرانی در عصر حاضر

ص: 86

در سال ششم یا هفتم هجری که پیامبر صلی الله علیه و آله تصمیم گرفت با پادشاهان کشورهای اطراف مکاتبه کرده آنها را به اسلام دعوت نماید، بعضی اصحاب به آن حضرت عرض کردند که ایرانیان نامه را بدون مهر نمی خوانند(1) پس آن حضرت دستور داد انگشتی از

نقره بسازند که نگین نداشت و بر قسمت بالای آن که مدور نیز بود(2) جمله «محمد رسول الله»(3) (محمد در قسمت پائین، رسول در وسط و الله در قسمت بالا) حک گردید و پیامبر نامه ها را با آن مهر می فرمودند.

پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله، خلفای اول و دوم و سوم، نامه های حکومتی را با آن مهر می کردند تا آنکه انگشت حضرت رسول از دست خلیفه سوم در چاه «اریس» افتاد و هر چند جستجو نموده و رسوبات چاه را تخلیه کردند، خاتم پیدا نشد. پس خلیفه دستور داد خاتم تازه ای همانند خاتم پیامبر ساختند و با آن نامه ها را مهر می کرد و بدین گونه مهر پیامبر مفقود شد(4).

نشان مهر منسوب به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله (تصویر شماره 17)

- 1 - تصویر شماره یک مستخرجه از نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به منذر بن ساوی امیر بحرین.
- 2 - تصویر شماره دو مستخرجه از نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به مقوقس بزرگ قبطیان (مصریان).
- 3 - تصویر شماره سه مستخرجه از نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز پادشاه ایران.
- 4 - تصویر شماره چهار مستخرجه از نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به پسران جلندی حاکمان

ص: 87

1- صحیح، محمداسماعیل بخاری، ج 7، ص 278 و ج 4، ص 118.

2- اصول کافی، کلینی، ج 5، ص 468.

3- همان، ص 473 - 474.

4- النظم الاسلامیه، دکتر حسین حاج حسن، بیروت، 1406 ق، ص 163.

عمان که احتمالاً توسط یک شخص غیر حرفه ای از روی نامه اصلی طراحی شده است و اصل آن مفقود است.

5- تصویر شماره پنج مستخرجه از نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به هرقل بزرگ رومیان (هراکلیوس).

6- تصویر شماره شش مربوط به شیء فلزی که با عنوان «خاتم الرسول، النسخه الاصلیه» در موزه توپ قاپو در استانبول نگهداری می شود و جعلی بودن آن کاملاً محرز می باشد و احتمالاً در دوره خلفای عثمانی که از چنین اشیائی شدیداً استقبال می نمودند، پدیدار شده است.

تصویر شماره 17. نشان مُهر منسوب به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله

کشف نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز

در سال 1963 میلادی، دکتر صلاح الدین المنجد، دانشمند و کارشناس آثار مخطوط باستانی، در روزنامه بیروتی الحیات (May 1963) مقاله ای نوشت و در آن مقاله خبر از کشف اصل نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز داد. نامه بر روی چرمی به اندازه

ص: 88

21×31 سانتی متر نوشته شده و 15 سطر مکتوب دارد و در پایان آن مهر «محمد رسول الله» دیده می شود. این نامه جزو کلکسیون هانری فرعون وزیر خارجه اسبق لبنان بود که در خلال جنگ جهانی اول، آن را به مبلغ 150 سکه طلا خرید.

دکتر صلاح الدین منجد که خود از کتاب شناسان و نسخه شناسان بنام در جهان اسلام است، آن نامه را دیده و با آزمایش کربن 14 به کهنگی و تعلق آن برگ به روزگار پیامبر ابراز یقین کرده بود و از نظر خط شناسی و نیز مقایسه سبک عبارات با

دعوتنامه های مشابه پیامبر، در صحت آن تردید نداشت.

در همان ایام، مخالفان این تشخیص می گفتند چگونه ممکن است نامه ای که پادشاه آن را از روی خشم پاره کرده و بر زمین افکنده است و از دید اطرفیان خسرو نیز از اوراق باطله شمرده می شده این چنین محفوظ مانده باشد؟ [البته ساسانیان دارای دیوانهای اداری و ثبت و ضبط نامه ها بوده اند چنان که مسلمانان پس از فتح ایران، امور

منظم دیوانی و مراسلات را از ایرانیان آموختند و بکار بردند و نکته دیگر اینکه در بعضی روایات آورده اند که خسرو پرویز پس از اخراج قاصد پیامبر، چون خشمش فرو نشست، بدنبال قاصد فرستاد ولی او را نیافت].

دکتر منجد در آن زمان چنین توجیه می کرد که احتمال دارد چون کسری نامه رسول اکرم را از هم دریده؛ آنرا به اعتراض به سوی آوردنده نامه - عبدالله بن حذافه سهمی - پرت کرده باشد و وی نامه را از زمین برگرفته و به تلافی حرکت خشم آلود کسری؛ آن را به احترام در بغل نهاده باشد به ویژه آنکه چنین رفتاری از سفیران پیامبر معهود و طبیعی

است.

آنگاه پس از بازگشت به حجاز؛ آن نامه به تبرک و تیمن و به یادگار در خاندان او باقی مانده و سپس به دستگاه خلفای عثمانی رسیده و از آنجا؛ زینت بخش خزانه نفیس و معروف آثار هانری فرعون گشته است.

اگر تخمین دکتر منجد درست باشد که تاریخ نگارش نامه براساس آزمایش کربن 14 بین سالهای 7 تا 35 هجری می باشد؛ می توان آن را اصل یا حداقل قدیم ترین رونوشت نامه پیامبر دانست.

ص: 89

مسأله جالب توجه آن است که این نامه پاره شده و سپس دوخته شده است.

متن این نامه نقطه ندارد و مشابه روایت طبری می باشد(1).

پیشنهاد فروش «نامه پیامبر» به سازمان میراث فرهنگی ایران (تصویر شماره 18)

در سال 1369 عکس و نامه ای از لبنان به معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی رسیده و در آن نامه پیشنهاد فروش «نامه پیامبر به خسرو پرویز» مطرح شده بود. نامه و

عکس برای اظهار نظر کارشناسان به بخش اسلامی موزه ملی ارجاع شد. کارشناس برجسته این موزه - آقای عبدالله قوچانی - پس از تفحص در متون و دقت در عکس فرستاده شده، اظهار داشت که این نامه جعلی می باشد و پیشنهاد فروش نامه به سازمان منتفی شد. مدتی بعد نیز شخصی از وزارت امور خارجه با مدیریت میراث فرهنگی تهران تماس گرفت و مجدداً پیشنهاد فروش نامه را در میان نهاد و ابراز داشت که نامه

اکنون در لبنان است ولی در دست صاحب اصلی آن - هانری فرعون - نیست. وی برای تأکید بر اصالت نامه بیان داشت که «تگه ای از نامه به موزه بریتانیا فرستاده شده و

اصالت آن مورد تأیید می باشد».

کارشناس موزه ملی ایران درباره ادعای دکتر صلاح الدین منجد مبنی بر آزمایش نامه با کربن 14 معتقد است که «این آزمایش اگر واقعاً انجام شده باشد، آیا بر پوست صورت گرفته یا مرگب نامه هم آزمایش شده است و بعید به نظر نمی رسد که جاعلین با به دست آوردن پوستی کهنه و در اختیار داشتن اطلاعاتی درباره نامه، چون متن آن و همچنین پاره شدن نامه به دست خسرو که در متون تاریخی نقل شده، سعی کرده اند نامه را اصیل جلوه دهند غافل از آنکه نوع خط بسیار ساده و روان است و نمی تواند متعلق

ص: 90

1- «تحقیقی پیرامون نامه پیامبر به خسرو پرویز»، محسن جعفری مذهب، وقف میراث جاویدان، سال اول، شماره 40، با تصرف و تلخیص.

تصویر شماره 18 . تصویر نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز

که به سازمان میراث فرهنگی ارسال شده است.

ص: 91

به دوره اولیه اسلام باشد»⁽¹⁾. نکته دیگری که این کارشناس ذکر کرده آن است که «فرسودگی حواشی نامه پس از گذشت چهارده قرن، طبیعی و قابل قبول است اما جالب توجه اینجاست که متن نامه کامل است و انتهای هر سطر که به فرسودگی لبه پوست رسیده، ادامه آن در سطر بعدی نوشته شده است و این نکته مود آن است که نوشتن نامه

بعد از فرسودگی حواشی آن انجام شده است»⁽²⁾. ضمناً ایشان اشاره کرده اند که خطیب بغدادی در کتابش تاریخ بغداد که از کهن ترین متونی است که به جنس نامه پیامبر اشاره کرده، تصریح کرده که نامه پیامبر بر روی استخوان نوشته شده بود. این مطلب نیز تأمل برانگیز است، چرا که بعید به نظر می رسد که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نامه ای با موضوعات «دعوت به اسلام» برای پادشاه ایران بر روی «استخوان» بنویسد. البته برخی محققان غربی مانند (ریچارد نلسون فرای) این نامه را یک جعل بسیار عالی می داند که به ماورای یک توقع معقول در حفظ چنین سندی برای حدود چهارده قرن برمی گردد⁽³⁾.

نامه پیامبر صلی الله علیه و آلهبه مقوقس، بزرگ مصریان

در سال 1850 میلادی یک فرانسوی به نام «بارتلمی» این نامه نفیس را در کلیسایی در نزدیکی اِخمیم در ناحیه صَدَ عید مصر کشف کرد. این نامه در میان یک جلد انجیل مصری کهنه قرار داشت. این فرانسوی وقتی پی برد که این نامه متعلق به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله است، آن را به سلطان عبدالمجید عثمانی هدیه نمود. سلطان عثمانی دستور داد آن را در داخل صندوقی از طلای ناب که به انواع جواهرات مُرَّصَع بود قرار دهند. نامه بر روی پوست نوشته شده و ابعاد آن 30×5/42 می باشد و متأسفانه بعضی از قسمتهای آن از بین رفته است. این نسخه نفیس هم اکنون در موزه «توپ قاپو سرای» در استانبول ترکیه، در قابی شیشه ای با زهوار طلایی نگهداری می شود و در معرض دید علاقه مندان قرار دارد⁽⁴⁾.

ص: 92

1- «در حاشیه نامه پیامبر به خسرو پرویز»، عبدالله قوچانی، وقف میراث جاویدان، سال سوم، شماره اول، بهار 1374 ش، با تصرف و تلخیص.

2- همان .

3- «کتابهای اسلامی ساختگی از ایران»، ریچارد نلسون فرای، ترجمه سیدمحمدعلی احمدی ابهری، نامه بهارستان، بهار، تابستان 1381 ش .

4- مصور الخط العربی، زین الدین ناجی، بیروت، ص 318؛ مجموعه الوثائق السیاسیه، محمد حمیدالله، ص 137.

نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به نجاشی، پادشاه حبشه

این نامه نفیس توسط پروفیسور «دنلوب» - خاورشناس اسکاتلندی - کشف شد و در سال 1940 میلادی در مجله (الجمعیه الملکیه الاسبویه) منتشر شد و اصل آن در انجمن جغرافیای انگلستان نگهداری می شود (1).

نامه پیامبر به هرقل، بزرگ رومیان

موف الوثائق می نویسد: معلوم نیست این نامه چگونه به دست ملک عبدالله در اردن رسیده است، مدتی نزد او بود و زمانی نیز در نزد یکی از همسران ملک بود که آن را به سلطان ابوظبی فروخت، ملک آن را مطالبه نمود و به حق شُفعه خویش استدلال کرد (2) و سلطان ابوظبی نیز پذیرفت و نامه را به پادشاه اردن باز گرداند (3). این نامه هم اکنون در موزه سلطنتی در پایتخت اردن نگهداری می شود.

دکتر سید محمود مرعشی - مدیر کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی در قم - ضمن بازدید از نسخه های خطی موجود در کتابخانه های اردن، نامه مذکور را از نزدیک زیارت نمود و روگرفتی از آن توسط وزیر اوقاف اردن به ایشان اهدا شد که تصویر آن در مجله میراث شهاب به چاپ رسید (4).

سنگ نوشته ای بزرگ بر کوه «سُلع» در مدینه منوره (تصویر شماره 19)

این سنگ نوشته به خط کوفی و احتمالاً مربوط به زمان جنگ خندق در سال پنجم هجری می باشد.

در سمت چپ، سطر چهارم و پنجم این چنین حک شده است: «انا محمد بن عبدالله» و «انا علی بن ابی طالب» (5).

ص: 93

-
- 1- . مکاتیب الرسول، علی احمدی، ص 120.
 - 2- . مشهور است که ملک عبدالله نسب علوی داشته است.
 - 3- . مجموعه الوثائق السیاسیه، محمد حمیدالله، ص 106 .
 - 4- . مجله میراث شهاب، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، قم، سال پنجم، شماره سوم و چهارم، شماره پیاپی 17 و 18، پاییز و زمستان 1378، ص 139.
 - 5- . عبارت «انا علی بن ابی طالب» در این تصویر قابل روت نیست، ولی در کتیبه اصلی موجود می باشد.

گویا زمانی که صحابه پیامبر، اسامی خود را بر صخره حک می نمودند، پیامبر صلی الله علیه و آله بر آنان عبور نموده و فرموده است: «اسم مرا نیز با اسم خودتان بنویسید»⁽¹⁾.

نکته قابل تأمل آن است که رسم الخط عبارت «انا محمد بن عبدالله» مشابه

رسم الخط نامه های پیامبر به ملوک و پادشاهان می باشد، اما اسامی خلفای اول و دوم در این کتیبه با خطوطی نوشته شده که در صدر اسلام استفاده نمی شده و مشابه رسم الخط قرن دوم هجری به بعد می باشد. مسئله دیگر آنکه بعدها کسانی نام خود را در این کتیبه افزوده اند و خطوطی نامنظم و ناخوانا ایجاد کرده اند و همین امر باعث

شده که کارشناسان خط، درباره مطالبی که در زیر نام پیامبر صلی الله علیه و آله نوشته شده اختلاف نظر پیدا کنند.

روت این سنگ نوشته برای زائرانی که به مدینه النبی مشرف می شوند مقدور است.

تصویر شماره 19 . عبارت «انا محمد بن عبدالله» بر کوه سلع در مدینه منوره

ص: 94

1- . مجموعه الوثائق السياسية، محمد حمیدالله، ص 32.

نامه رسول خدا به هرقل بزرگ رومیان

(تصویر شماره 20)

محل نگهداری اصل سند: موزه سلطنتی - عمان، اردن هاشمی.

نوشته شده بر روی پوست آهو و به خط کوفی ابتدایی.

قاصد: دحیه بن کلبی.

«بسم الله الرحمن الرحيم»

«من محمد عبدالله و رسوله الی هرقل عظیم الروم سلام علی من اتبع الهدی اما بعد فانی ادعوك

بدعايه الاسلام اسلم تسلم یویک الله اجرک مرتین فان تولیت فعلیک اثم الاریش و یا اهل الكتاب تعالوا الی کلمه سواء بیننا و بینکم ان لانعبد الا الله ولا نشرک به شیئا ولا يتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله فان تولوا فقولوا اشهدوا بانا مسلمون»⁽¹⁾.

الله

رسول

محمد

علامت مهر

ترجمه نامه:

«به نام خداوند بخشاینده مهربان»

«از محمد بنده خدا و فرستاده او به هرقل بزرگ رومیان. سلام بر آن که پیرو هدایت شود. اما

بعد همانا تو را به دعوت اسلام فرا می خوانم. اسلام بیاور تا سالم بمانی. خداوند پاداش تو را دو چندان دهد. پس اگر دریغ نمایی گناه اریشی ها نیز بر عهده تو خواهد بود. ای اهل کتاب

به سوی کلمه ای فرا آید که میان ما و شما یکسان است که جز خدای را پرستش نکنیم و چیزی

را شریک او نگیریم و بعضی از ما بعضی را ارباب نگیرد به غیر خدای. و اگر نپذیرفتند بگوئید:

گواهی دهید که ما مسلمانیم».

1- . مجموعه الوثائق السياسيه، ص 108؛ مكاتيب الرسول، على احمدى، ص 105.

تصویر شماره 20 . نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به هرقل (هراکلیوس) بزرگ رومیان

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به نجاشی پادشاه حبشه

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به نجاشی پادشاه حبشه (1)

(تصویر شماره 21)

نوشته شده به خط کوفی ابتدایی و بر روی پوست.

قاصد: عمرو بن امیه الضمری.

متن نامه:

«بسم الله الرحمن الرحيم»

«من محمد رسول الله الى النجاشی عظیم الحبشه سلام على من اتبع الهدی اما بعد فانی احمد الیک الله الذی لا اله الا هو الملک القدوس السلام المون المهیمن واشهد ان عیسی بن مریم روح الله و کلمته القاها

ص: 96

1- . مجموعه الوثائق السیاسیه، محمد حمیدالله، ص 54؛ مکاتیب الرسول، علی احمدی، ص 120.

الى مريم البتول الطيبه الحصينه فحملت بعيسى من روحه و نفخه كما خلق آدم بيده وانى ادعوك الى الله وحده لا شريك له و الموالاة على طاعته وان تتبعنى و توقن بالذى جاءنى فانى رسول الله و انى ادعوك و جنودك الى الله عزوجل و قد بلغت و نصحت فاقبلوا نصيحتى و السلام على من اتبع الهدى.»

الله

رسول

محمد

علامت مهر

ترجمه:

«به نام خداوند بخشناينده مهربان»

«از محمد فرستاده خدا به نجاشى بزرگ حبشه، سلام بر كسى كه از هدايت پيروي كند. اما بعد، همانا من حمد مى كنم از براى تو خدايى را كه جز او خدايى نيست، او كه ملك و قدوس و سلام و مون و مهيمن است و شهادت مى دهم كه عيسى بن مريم روح خدا و كلمه اوست كه به مريم، دوشيزه پاك سرشت و پاكدامن القا كرد و مريم باردار به عيسى شد. پس او را از روح و نفخه خود خلق نمود همچنان كه آدم را با دست خودش و نفخه اش خلق فرمود. من تو را به خداوند يگانه اى كه هيچ شريكى ندارد و به باقى ماندن بر اطاعت او و نيز به اين امر فرا مى خوانم كه مرا پيروي كنى و بدانچه به من وحى رسيده است ايمان آورى كه من رسول خدايم. و من تو و سپاهيانت را به خداوند عزوجل فرا مى خوانم اينك ابلاغ کرده و پند دادم پس پند مرا بپذيريد و سلام بر كسى كه از هدايت پيروي كند.»

«محمد فرستاده خدا»

ص: 97

تصویر شماره 21 .

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به نجاشی پادشاه حبشه

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به مقوقس، پادشاه مصر

(تصویر شماره 22)

محل نگهداری اصل سند: موزه توپ قاپو سرای - استانبول، ترکیه.

نوشته شده به خط کوفی ابتدایی و بر روی پوست.

قاصد: حاطب بن ابی بلتعہ.

ص: 98

«بسم الله الرحمن الرحيم»

«من محمد عبدالله ورسوله الى المقوقس عظيم القبط سلام على من اتبع الهدى اما بعد فاني ادعوك بدعايه الاسلام اسلم تسلم يوك الله اجرک مرتين فان توليت فعليک اثم کل القبط ويا اهل الکتاب تعالوا الى کلمه سواء بيننا وبينکم ان لانعبد الا الله ولا نشرك به شيئا ولا يتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله، فان تولوا

فقولوا اشهدوا بانا مسلمون»(1).

الله

رسول

محمد

علامت مهر

ترجمه نامه:

«به نام خداوند بخشاينده مهربان»

«از محمد بنده خدا و فرستاده او به مقوقس بزرگ قبط (مصر). سلام بر آن که پیرو هدایت شود. اما بعد من تو را به دعوت اسلام فرا می خوانم. اسلام بیاور تا سالم بمانی. خداوند پاداش تو را دو چندان دهد و اگر دریغ ورزی گناه قبطیان (مصریان) بر عهده توست ای اهل کتاب به سوی کلمه ای فرا آید که میان ما و شما یکسان است که جز خدای را پرستش نکنیم و چیزی را شریک او نگیریم و بعضی از ما بعضی را ارباب نگیرد به غیر خدای و اگر نپذیرفتند بگوئید: گواهی دهید که ما مسلمانیم».

«محمد پیامبر خدا»

ص: 99

تصویر شماره 22 . نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به مقوقس پادشاه مصر

ص: 100

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز پادشاه ایران

(تصویر شماره 23)

محل نگهداری مجموعه خصوصی هانری فرعون - بیروت، لبنان.

نوشته شده به خط کوفی ابتدایی و بر روی پوست آهو که توسط خسرو پرویز از وسط پاره شده است (1).

قاصد نامه: عبدالله بن حذافه السهمی.

متن نامه :

«بسم الله الرحمن الرحيم»

«من محمد عبدالله و رسوله الى كسرى عظيم فارس. سلام على من اتبع الهدى و آمن بالله و رسوله و شهد ان [لا] اله الا الله وحده لا شريك له و ان محمد [ا] عبده و رسوله، ادعوك بدعايه الله، فاني انا رسول الله الى الناس كافة لانذر من كان حيا و يحق القول على الكافرين. اسلم تسلم، فان ابنته فانما عليك اثم المجوس.»

الله

رسول

محمد

علامت مهر

ترجمه نامه:

«بنام خداوند بخشناينده مهربان»

«از محمد بنده خدا و رسول او به كسرى (خسرو) بزرگ پارسيان. سلام بر آن كه پيرو هدايت شود و به خدا و رسول او ايمان آورد و شهادت دهد كه خدائي جز الله نيست، يگانه است و شريكي ندارد و محمد بنده او و فرستاده اوست. تو را به دعوت خدای فرا می خوانم. همانا من پیامبر خدای به سوی همه مردم هستم

ص: 101

تا همه زندگان را بیم دهم و گفتار بر کافران محقق گردد. اسلام بیاور تا سالم بمانی و اگر دریغ نمایی گناه مجوس (ایرانیان) بر عهده
توست».

«محمد پیامبر خدا»

تصویر شماره 23 . تصویر نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به خسرو پرویز شاهنشاه ایران

ص: 102

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به جیفر و عبد پسران جلندی

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به جیفر و عبد پسران جلندی (1)

(تصویر شماره 24)

محل نگهداری آن نامعلوم است ولی تصویرش در یکی از روزنامه های تونس چاپ شده و مورخ مشهور مسلمان - پروفیسور محمد حمیدالله - در سال 1400 ه. ق آن را روت نموده و در کتابش «الوثائق» چاپ کرد بدون اینکه اسم روزنامه یا تاریخ نشر آن را بداند (2).

کاتب نامه: اُبی بن کعب.

«بسم الله الرحمن الرحيم»

«من محمد رسول الله الى جیفر و عبد ابني الجلندی السلام علی من اتبع الهدی. اما بعد فانی ادعوکما بدعایه الاسلام. اسلما تسلما، فانی رسول الله الى الناس كافة، لانذر من كان حیا و یحق القول علی الکافرین. و انکما ان اقررتما بالاسلام ولیتکما. وان ایتما ان تقررا بالاسلام، فان ملککما زائل، وخیلی تحل بساحتکما، وتظهر نبوتی علی ملککما، وکتب ابی بن کعب.

الله

رسول

محمد

علامت مهر

تصویر این نامه احتمالاً توسط یک شخص غیر حرفه ای از روی نسخه اصلی طراحی شده و به تازگی نسمة دیگری از این نامه بر روی پوست ترسیم گردیده که بسیار هنرمندانه و جالب توجه است و هم اکنون در موزه توپ قاپوی استانبول نگهداری می شود.

ص: 103

1- . جیفر و عبد حاکمان عمان بودند.

2- . مجموعه الوثائق السیاسیه، محمد حمیدالله، ص 162؛ مکاتیب الرسول، علی احمدی، ص 147.

«به نام خداوند بخشاینده مهربان»

«از محمد فرستاده خدا به جیفر و عبد، پسران جلندی، سلام بر آن کس که پیرو هدایت شود. اما بعد من شما را به دعوت اسلام فرامی خوانم. اسلام آورید تا سالم بمانید. همانا من پیامبر خدای به سوی همه مردم هستم تا همه زندگان را بیم دهم و گفتار بر کافران محقق گردد. و اگر به اسلام اقرار نمایید شما را والی خواهم نمود و اگر از اقرار به اسلام سر باز زنید حکومت شما نابود خواهد شد و لشگریان من به سرزمین شما خواهند رسید و نبوت من در مُلک شما ظاهر خواهد شد، و ابی بی کعب نوشت.»

«محمد پیامبر خدا»

تصویر شماره 24. رسم نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به جیفر و عبد حاکمان عمان استانبول

نامه رسول خدا صلی الله علیه و آله به منذر بن ساوی، امیر بحرین

(تصویر شماره 25)

محل نگهداری: کتابخانه وین، اتریش (1).

نوشته شده بر روی پوست و به خط کوفی ابتدایی مایل به خط نسخ

«بسم الله الرحمن الرحيم»

«من محمد رسول الله الى المنذر بن ساوی سلام عليك. فانی احمد الله اليك الذي لا اله غيره، واشهد ان لا اله الا الله، وان محمدا عبده ورسوله.»

اما بعد فانی اذكرك الله عزوجل، فانه من ينصح فانما ينصح لنفسه، وانه من يطع رسلي و يتبع امرهم فقد اطاعني و من نصح لهم فقد نصح لي. وان رسلي قد اثنوا عليك خيرا.

وانی قد شفعتك فی قومك، فاترك للمسلمين ما اسلموا عليه. وعفوت عن اهل الذنوب، فاقبل منهم. وانك مهما تصلح فلن نعزلک عن عملک. و من اقام على يهوديته او مجوسيته فعليه الجزیه (2).»

الله

رسول

محمد

علامت مهر

ترجمه نامه:

به نام خداوند بخشاینده مهربان»

«از محمد فرستاده خدا به منذر بن ساوی، سلام بر تو، من حمد می کنم از برای تو خدایی را که جز او خدایی نیست و شهادت می دهم که خدایی بجز الله نیست و محمد بنده و فرستاده اوست. اما بعد، من آفریدگار بی همتا و بزرگ را فرایاد تو می آورم. هر کس، دیگری را به نیکی فرا خواند، به خود نیکی کرده است و

ص: 105

1- . تاریخ قرآن، سید محمد باقر حجتی، ص 184.

2- . مکاتیب الرسول، علی احمدی، ص 219؛ مجموعه الوثائق السیاسیه، محمد حمید الله، ص 147؛ شبهای مکه، سید حسن ابطحی،

هر کس از فرستادگان من فرمان برد و از دستور ایشان پیروی کند بی گمان از من فرمان برده است و هر کس نسبت به آنان نیک اندیش باشد، پیداست که نسبت به من نیک اندیش است. فرستادگان من از توبه نیکی یاد کرده اند و من شفاعت تو را در میان مردم خود، پذیرفته ام. از این رو آنچه را که مسلمانان هنگام گرویدن به اسلام در اختیار داشته اند، به آنان واگذار. و گناهکاران را مورد بخشایش قرار دادم. تو نیز از گناهان ایشان در گذر. بی گمان تا آن گاه که درستکار باشی، هرگز تو را از کارت برکنار نخواهم کرد. هر کس از یهود و مجوس که بر آیین خویش پایدار ماند جزیه پردازد.»

«محمد پیامبر خدا»

تصویر شماره 25 .

نامه پیامبر صلی الله علیه و آله به منذر بن ساوی امیر بحرین

ص: 106

فصل پنجم : اسناد و قرآنهاى خطى منسوب به ائمه اطهار عليهم السلام

دلایل انتساب برخى قرآنهاى خطى به ائمه اطهار عليهم السلام

1 - عشق و ارادت به ائمه اطهار عليهم السلام: این احتمال وجود دارد که کاتب قرآن صرفاً به خاطر محبت و ارادتی که به ائمه اطهار عليهم السلام داشته است، نام ایشان را تبرکاً در اول یا آخر قرآن بیاورد. البته این مهم ترین دلیل و همچنین خوش بینانه ترین استدلال در این

باره است.

2 - تشابهات اسمی: تشابه اسمی کاتب یک قرآن - مثلاً حسین بن علی - که نامی بسیار متداول است، می توان باعث این سهو گردد که قرآن، به امام حسین علیه السلام منسوب شود. معضل تشابه اسمی در بسیاری از موارد دیگر از جمله اشعار نیز می تواند مسأله ساز باشد، چنانچه اشعار شاعری به نام علی بن ابی طالب قیروانی نیز بعضاً به امام

علی علیه السلام نسبت داده شده است.

3 - از دیگر دلایل، آنکه ممکن است کاتب برای صحه نهادن بر کتابت قرآن از نظر املائی و ترتیب آیات و بی نقص و کاستی جلوه دادن آن، قرآن را به یکی از ائمه طاهرين عليهم السلام منسوب نماید و بدین ترتیب راه شبهه را بر منتقدان و قاریان و حافظانی

ص: 108

که قرآن او را در آینده می بینند مسدود نماید.

4 - تشابه رسم الخط دو قرآن: تشابه رسم الخط یک قرآن منسوب به معصومین علیهم السلام با قرآن دیگری که کاتب آن نامعلوم است، و مقایسه آن دو توسط متصدیان و متولیان وقت، می تواند باعث شود که قرآن دوم نیز به ائمه اطهار علیهم السلام منسوب گردد و به طور مثال در حاشیه قرآن بنویسند «از قرار تصدیق اهالی خبره و صاحبان خط و وقوف، معلوم گردید که خط جناب...».

5 - سودجویی و طمع دریافت انعام بیشتر، موقع پیش کش نمودن قرآن به پادشاهان شیعه، که بعضاً با تراشیدن آیات پایانی صفحه آخر و یا جدول و سر سوره، رقم الحاقی را افزوده اند. متخصصان نسخ خطی نیز بعضاً به مواردی از این دست اشاره نموده اند.

6 - کپی کردن از یک قرآن منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام: در این احتمال یک کاتب چیره دست، با هنر خوشنویسی خود، از قرآن منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام استنساخ و یا به اصطلاح امروز «کپی برداری» نموده و طبعاً رقم قرآن منسوب را نیز در قرآن کپی شده آورده است. از جمله دو مورد قرآن منسوب به امام علی علیه السلام (یک مورد 5 سطری و یک مورد 14 سطری) در موزه ایران باستان وجود دارد که کارشناس موزه در گفتگو با موف اظهار داشت که این قرآنها احتمالاً از روی یک قرآن دیگر کپی برداری شده است.

7 - مقابله شیعیان با فشار اکثریت اهل سنت و در برابر شهرت قرآنها منسوب به خلیفه سوم. «اهل سنت از دمشق گرفته تا سمرقند، نسخه های فراوانی را به نام مصحف خلیفه سوم شناخته اند که نشانی 16 نسخه آن را تاکنون داده اند»⁽¹⁾. با توجه به اینکه

بیشتر زمامداران ممالک اسلامی، سنی مذهب بوده اند، مصاحف منسوب به خلیفه سوم مورد توجه قرار می گرفت و تقویت می شد. در مقابل در دوره آل بویه و صفویه که سلاطین و حاکمان، مذهب شیعی داشتند، قرآنهایی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام شناخته شد و بر اماکن مقدسه وقف گردید که به عنوان سرمایه ای گرانبها تاکنون حفظ شده

ص: 109

1- «مصاحف منسوب به حضرت علی علیه السلام»، قدیر افروند، گلستان قرآن، شماره 116.

است. در بسیاری از این قرآن‌ها، یادداشتهای و مهرهایی مربوط به اولجایتو (پادشاه مغول

که اسلام آورد)، پادشاهان صفوی و نیز پادشاهان قاجار، به خصوص ناصرالدین شاه دیده می‌شود.

8 - تقارن یک واقعه تاریخی و وجود یک قرآن به خط کوفی در یک ناحیه: به عنوان مثال، وقایعی چون سفر امام علی علیه السلام به یمن و همچنین ولایت یافتن عبیدالله بن عباس بر نواحی یمن از جانب امام علی علیه السلام از یک سو، و پیدا شدن یک قرآن با خط کوفی قدیمی در مسجد صنعا از سوی دیگر باعث می‌شود که عامه مردم و حتی برخی محققان به راحتی انتساب این قرآن را به امام علی علیه السلام بپذیرند، در حالی که بر مبنای اخبار و احادیث، قرآنی که امام علی علیه السلام جمع آوری و مکتوب فرمودند، دارای حاشیه و توضیح و تفسیر و ویژگیهای خاص دیگری است که در قرآنهای منسوب به آن حضرت دیده نمی‌شود و در خبر است که این قرآن همراه با سایر ودایع امامت، نزد ائمه اطهار علیهم السلام دست به دست گردیده و هم اکنون نزد امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌باشد.

در این کتاب نسخه‌های متعددی از قرآن‌های خطی منسوب به ائمه اطهار علیهم السلام معرفی گردیده و ملاک انتخاب این آثار از میان صدها قرآن خطی دیگر، صرفاً یادداشتهای تاریخی و امضای کتابتی کاتبان یا جااعلانی است که اوراق ابتدایی یا انتهایی و یا حاشیه صفحات نوشته شده و با قاطعیت یا احتمال و یا جملات مشکوک و مخدوش، خبر از کتابت نسخه مذکور توسط یکی از ائمه اطهار علیهم السلام داده است.

به لحاظ آماری، قرآن‌های خطی منسوب به امام علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام به ترتیب بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند که همگی با ابعاد، رسم الخط و شیوه‌های تقریباً متفاوتی نگارش یافته‌اند.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام (تصویر شماره 26)

محل نگهداری: موزه توپ قاپو - استانبول، ترکیه (1).

ص: 110

1- . کلک قدسی، سیدکمال حاج سیدجوادی، ص 35.

تصویر شماره 26 .

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در موزه توپ قاپو در استانبول

ص: 111

کتابت شده بر روی پوست و به خط کوفی، دارای اعجام (نقطه) به سبک نصر بن عاصم - به صورت خطوط کوتاه مورّب - و علائم اعراب (زیر و زبر) بر روی برخی حروف و همچنین علائم فاصله بین آیات به صورت دوایر رنگی که بعدها به متن اصلی اضافه شده است. از رنگهای سبز و قرمز هم در این قرآن استفاده شده است. ابعاد صفحات آن 12/5x18 سانتی متر و دارای 147 ورق می باشد که هر صفحه آن 7 سطر کتابت دارد.

این مصحف بر روی پوستی نوشته شده که قبلاً مورد استفاده قرار گرفته است؛ یعنی نوشته های قبلی را پاک کرده اند و مجدداً بر روی آن این قرآن را نوشته اند.

در صفحه آخر، پس از آیه 212 سوره بقره، این عبارت به خط کوفی نوشته شده است: «کتابه علی بن ابی طالب».

قرآن یادشده احتمالاً در قرن سوم هجری تحریر شده است.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 27)

محل نگهداری: موزه رضا عباسی - تهران، ایران.

نوشته شده به خط کوفی بر روی پوست در هفده سطر و دارای اعراب با دوایر شنگرف و اعجام (نقطه) در بعضی از حروف به صورت نقاط کوچک که الحاقی می نماید. در قسمت بالا و پایین حاشیه به خط ثلث این مطالب نوشته شده است:

«این صفحه متبرکه از قراری که معلوم شد خط جناب مولا و مقتدانا امیرالمومنین علی علیه السلام هست و زیارت این ورقه شریفه دفع بلاهای ظاهری و باطنی خواهد بود».

این قرآن متن و حاشیه شده و تذهیب بسیار نفیسی بر آن انجام گرفته و بین سطور با نقوش طلایی تزیین شده است. اشعاری عربی در مدح پنج تن آل عبا با خط ثلث در حاشیه تذهیب جای داده شده و در فاصله بین آنها اسماء الله نوشته شده است.

این قرآن احتمالاً تحریر قرن سوم هجری است.

متن تصویر شامل آیات 104 تا 109 سوره «مائده» می باشد.

ابتدای صفحه: «... تَعَالُوا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ ۖ وَ إِلَىٰ الرَّسُولِ...»

انتها: «يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَا...»

تصویر شماره 27 .

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در موزه رضا عباسی

ص: 113

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی، مشهد - ایران(1).

نوشته شده به خط کوفی و بدون اِجْجَام (نقطه) و بدون اعراب (زیر و زیر) می باشد.

زائده کشیده پایین الفها و کشیدگی حروف «کاف» و «ط»، قدمت آن را حداکثر تا قرن سوم به عقب برمی گرداند.

کلمات «رواسی» (سطر 3 و 4)، «معایش» (سطر 5)، «الوارثون» (سطر 10) همگی با الف نوشته شده اند و این خلاف رسم الخط کوفی است.

عبارت تصویر شامل اواسط آیه 17 تا اول آیه 28 سوره «الحجر» می باشد:

ابتدا: «[وَحَفَظْنَاهَا] مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ. إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شَهَابٌ مُبِينٌ...»

انتها: «وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ. وَإِذْ...»

نکته قابل توجه در این تصویر آن است که بزرگترین و طولانی ترین کلمه قرآن که در آیه 22 سوره «الحجر» آمده در خود جای داده است.

کلمه «فَاسَةً قَمِينًا كَمُوه» با ترکیب ده حرف الفبایی، طولانی ترین کلمه قرآن است و در ابتدای سطر ششم همین صفحه قرار دارد. ترجمه فارسی آن بدین گونه است: «و شما را با آن (آب) سیراب ساختیم».

خالی از لطف نیست که بدانیم کلمه «وَلِيَّتَلَطَّفُ» که در آیه 19 سوره «الکف» آمده، دقیقاً در وسط قرآن است و ترجمه فارسی آن بدین گونه است: «اما باید دقت کند (ملتفت باشد)».

تصویر شماره 1/28 .

قرآن منسوب به امام علی علیه السلام در آستان قدس رضوی

تصویر شماره 2/28 .

بزرگترین کلمه قرآن با عبارت: «فَأَسْقِيْنَا كُمُوهٗ» که در همین صفحه آمده است

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 1/29 و 2/29)

محل نگهداری: مخزن مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد، ایران (به

ص: 115

شماره 31)، نوشته شده به خط کوفی و بر روی پوست آهو، دارای اعراب با شنگرف و بدون اِعجام.

در صفحه آخر، پس از سوره «توحید» به خط کوفی چنین نوشته اند:

«كُتِبَ عَلٰى بِنِ ابِي طَالِبٍ فِي سَنَةِ اَرْبَعِينَ مِنْ هِجْرَةِ رَسُولِ اللّٰهِ».

جاعل سعی نموده با مخدوش نمودن پایین صفحه مذکور، نوشته را قدیمی و مُبهم جلوه دهد، حال آنکه سایر صفحات قرآن، سالم و تمیز هستند.

تعداد صفحات قرآن 545 صفحه است و 13 صفحه اول قرآن بعداً نوشته شده و به نسخه اضافه شده است. بعد از سوره «زلزلت» نیز 2 ورق افتاده است.

سر سوره ها مَذْهَب و اسامی سُور تحریر شده و درون جدولی مُزین به ترنج کناری جای گرفته است. وجود شکل دایره در نقش ترنج کناری، قدمت تذهیب را به پس از قرن چهارم می رساند.

ابعاد این قرآن 17 × 25 سانتی متر می باشد و در هر صفحه 15 سطر کتابت دارد.

واقف قرآن نامعلوم است.

تصویر شماره 1/29. قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در مخزن مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر شماره 2/29. قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در مخزن مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 30)

محل نگهداری: گنجینه «موزه عراق»، بغداد.

نوشته شده به خط کوفی و بر روی پوست. این قرآن بدون اعجام (نقطه) است، اما علائم اعراب (زیر و زیر) در برخی کلمات آن دیده می شود. فواصل بین آیات با سه دایره رنگی که به شکل هرم قرار گرفته اند و بعدها به متن اصلی اضافه شده، مشخص شده است. این مصحف شریف که در قطع بیاضی است ناقص است و در هر صفحه 9 سطر کتابت دارد.

در حاشیه صفحه شماره 72، این عبارت نوشته شده است:

ص: 117

«بسم الله الرحمن الرحيم. قد تشرفت بزياره خطه الشريف صلوات الله و سلامه عليه و آله ارواحنا لهم الفداء، و انا العبد الاحقر الجاني محمد الغروي الشرايبياني».

این قرآن را از کتابخانه امیرالمومنین علیه السلام که علامه امینی رحمه الله تأسیس کرده بود، اخذ و به «موزه عراق» منتقل کردند(1).

عبارت متن شامل اواسط آیه 71 تا اواسط آیه 76 سوره زخرف می باشد:

«و فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ وَ تَلُدُّهُمُ الْاَعْيُنُ وَ اَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ...».

ص: 118

1- . کلک قدسی، سیدکمال حاج سید جوادی، ص 35.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در «موزه عراق» در بغداد

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 31 و 32)

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی - مشهد، ایران (به شماره 6) نوشته شده به خط کوفی و بر روی پوست آهو، شامل آغاز سوره «هود» تا پایان سوره «کهف».

در صفحه آخر چنین رقم کرده اند:

«کتابه علی بن ابی طالب»

و روی آن را چرک و چرب نموده اند تا کهنه جلوه نماید.

تعداد صفحات آن 69 صفحه بوده که اکنون 68 صفحه است و هر صفحه 15 سطر دارد و دارای اعراب و اِعْجَام و تنوین است. عدد آیات ده ده در دایره ای زرّین نوشته

شده (مانند: مائه، مائه و عشر) که ظاهراً بعدها به متن اضافه شده است.

قرآن مذکور در قطع بیاضی و در ابعاد $32/2 \times 23/5$ سانتیمتر می باشد (1).

کشیدگیهای موزون زائده پایینی «الف» و شیب منظم دندانهای حروف به خصوص در کلمه «اللّه»؛ خبر از کتابت قرآن در قرن سوم می دهد.

واقف قرآن، شاه عباس صفوی است و وقفنامه آن به خط و امضای شیخ بهایی و به تاریخ 1008 هجری است.

قرآن مذکور با شماره 6 در این گنجینه نگهداری می شود.

ص: 119

1- . تاریخ قرآن، سید محمد باقر حجتی، ص 415؛ نامه هدایت، محمد مهدی رکنی؛ تاریخ قرآن، محمود رامیار، ص 809.

تصویر شماره 31 . قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در آستان قدس رضوی

تصویر شماره 32 .

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در آستان قدس رضوی

ص: 121

محل نگهداری اصل سند: مجموعه نسخه های خطی کتابخانه «رضا رام» - دهلی، هندوستان(1).

نوشته شده به خط کوفی و بر روی پوست شتر. دارای اعراب (زیر و زبر) به روش ابوالاسود با شنگرف و بدون اِجرام.

اوراق این قرآن متن و حاشیه شده و در هر صفحه 12 سطر کتابت دارد. این مصحف شریف که در قطع رحلی نوشته شده و فقط چند ورق از آن باقی مانده است، هم اکنون در کتابخانه «رضا رام» وابسته به دانشگاه دهلی در هندوستان نگهداری می شود. در این کتابخانه بیش از پنجاه هزار نسخه خطی به زبانهای مختلف وجود دارد. مسئولین این کتابخانه، قرآن مذکور را قدیمی ترین کتاب خطی خود تلقی می کنند.

در قرون گذشته قرآن هایی با سبک نگارش ایرانی، از ایران به هند راه یافته و هم اکنون در موزه ها و کتابخانه های این کشور نگهداری می شود. یکی از متخصصین نسخ خطی که مدتی در هند اقامت داشته، در گفتگو با مؤلف اظهار داشت که نسخه ای از قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام را در کتابخانه ای در هند زیارت نموده که دارای یادداشت هایی از دوره صفویه بوده است.

ایشان مجموعه ای از قرآن های خطی نفیس را از هندوستان خریداری و به ایران منتقل نموده اند که در سال 1383 در بخش نسخ خطی نمایشگاه قرآن در تهران در معرض دید عموم قرار گرفت.

ص: 122

1- مستند «نگرشی بر کتابخانه های هند»، تولید سال 1378، پخش از شبکه چهار سیما.

محل نگهداری: خزانه روضه حیدریه - نجف اشرف، عراق.

نوشته شده بر روی پوست آهو و با خط کوفی و دارای اعراب به روش ابو الاسود و نقطه به روش نصر بن عاصم (به صورت خطوط کوتاه مورّب).

پایان هر آیه با علامت یک گل ده پر مشخص شده است (1) و در هر صفحه شش سطر کتابت دارد.

قرآن مذکور از مشهورترین قرآنهای منسوب به آن حضرت می باشد و از نظر خوشنویسی بسیار ممتاز است و با توجه به سبک کتابت و کشیدگیهای موزون حروف، تاریخ تحریر آن احتمالاً قرن سوم است.

مرحوم عبدالله زنجانی می نویسد:

«من در ماه ذی حجه سال 1353 هـ . ق در کتابخانه امیرالمومنین نجف، قرآنی را به خط کوفی دیدم که در پایان آن آمده بود: «کتبه علی بن ابی طالب فی سنه اربعین من الهجرة». (این قرآن را علی در سال چهلیم هجری نوشته است) (2).

عبارت متن:

«بسم الله الرحمن الرحيم والسماء ذات البروج واليوم الموعود و شاهد...».

ص: 123

1- . تاریخ قرآن، سید محمد باقر حجتی، ص 416؛ مصورالخط العربی، ناجی زین الدین، ص 2.

2- . تاریخ القرآن، ابو عبدالله زنجانی، ص 86.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در نجف اشرف

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 1/34 و 2/34)

محل نگهداری: گنجینه قرآن و تفایس آستان قدس رضوی - مشهد، ایران (به شماره 9) به خط کوفی و بر روی پوست آهو و در قطع بیاضی، دارای اعراب و بدون اعجام.

علامت فواصل بین آیات، شش دایره کوچک رنگی است که به صورت هَرَم بر روی یکدیگر قرار گرفته اند.

قرآن مذکور شامل جزء دهم است و در 86 صفحه و هر صفحه 8 سطر کتابت شده

ص: 124

است.

در حاشیه سمت چپ صفحه آخر رقم الحاقی «کُتِبَهُ عَلِي ابْن ابِي طَالِب» به صورت عمودی از پایین به بالا و به خط کوفی نوشته شده است.

در صفحه پشت جلد با خط نسخ متأخر این عبارت آمده است:

«خط شریف اسدالله الغالب علی ابن ابی طالب صلوه الله علیه و علی اولاده الطاهرین» یادداشتها و مهرهایی نیز مربوط به متولیان وقت در صفحات مختلف مشاهده می شود. روی جلد تذهیب شده و آراسته به نقوش اسلیمی به سبک ایرانی و احتمالاً مربوط به قرن چهارم می باشد. رسم الخط قرآن مربوط به قرن سوم است.

ضمیمه این قرآن، در ورق اول و دوم معاهده ای است که در سال 1241 ق بین دولت ایران و افغانستان منعقد گردید و در همان سال توسط حسنعلی میرزا شجاع السلطنه وقف شده است.

قرآن مذکور با شماره «9» در این گنجینه نگهداری می شود.

تصویر شماره 1/34.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در آستان قدس رضوی

ص: 125

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در آستان قدس رضوی

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 1/35 و 2/35)

محل نگهداری: کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان - تهران، ایران.

نوشته شده بر روی کاغذ بغدادی و به خط کوفی با 138 صفحه که هر صفحه 9 سطر کتابت دارد؛ با تذهیبی که به نظر می رسد کار سوریه باشد.

فواصل بین سطور کاملاً منظم است و تمامی صفحات قرآن، متن و حاشیه شده است.

انحنای زیبای زائده پایینی حرف «الف» و کشیدگی موزون حروف، خبر از کتابت قرآن در قرن سوم یا چهارم هجری می دهد.

این قرآن به لحاظ هنر خوشنویسی بسیار ممتاز و تحسین برانگیز و در نوع خود کم نظیر است.

ص: 126

در حاشیه صفحه 138 به خط شکسته نستعلیق چنین مکتوب است:

«از قرار تصدیق اهالی خبره و صاحبان خط و وقوف معلوم گردیده که خط جناب امام همام حضرت سجاد امام زین العابدین علیه الصلوات والسلام است که به هیچ وجه اختلاف ندارد. بعضی نیز برآند که خط انور جناب مستطاب اسدالله غالب، مطلوب کل طالب علی بن ابی طالب است. بلاشک از این دو بیرون نیست والسلام»(1).

موف تاریخ قرآن کریم ذکر کرده که مسلماً این قرآن به خط ید علی نیست(2).

تصویر شماره 1/35.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در کتابخانه کاخ گلستان، تهران

ص: 127

1- . فهرست قرآنهاى خطى کتابخانه سلطنتى، بدرى اتاباى، ص 244.

2- . تاریخ قرآن، سید محمدباقر حجّتی، ص 418 .

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در کتابخانه کاخ گلستان، تهران

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 36)

محل نگهداری: کتابخانه مولا آزاد - دانشگاه علیگر، ایالت اوتپرداش، هندوستان نوشته شده به خط کوفی و بر روی پوست.

این قرآن نفیس دارای تذهیب بسیار عالی با نقوش اسلیمی و گل و بوته در صفحات ابتدایی و پایانی می باشد و تمامی صفحات آن متن و حاشیه شده است.

شروع آن سوره مبارکه «حمد» و پایان آن، سوره «الناس» می باشد که پس از آن چنین آمده است:

«ما لناس عامل علی الناس فی شی علی القرسقرطاس به...» و عبارتی ناخوانا و در هم در آخرین سطر نوشته شده است.

ص: 128

تصویر شماره 36.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در علیگر، هندوستان

ص: 129

آن چنان که از رسم الخط این قرآن استنباط می شود، تحریر آن مربوط به قرن سوم یا اوایل قرن چهارم هجری است. کشیدگیهای موزون حرف «الف» و نحوه خاص کتابت حرف «نون» و «کاف» مود همین مطلب می باشد.

در نزد متصدیان این کتابخانه مشهور است که قرآن موصوف به خط امیرالمومنین علی علیه السلام مکتاتب شده است.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 37)

محل نگهداری: مکتبه الجامع الكبير - مسجد جامع صنعاء، یمن.

به خط کوفی و بر روی پوست نوشته شده است.

این قرآن 20 سطری دارای 150 ورق مشتمل بر سوره «بقره» تا پایان سوره «کهف» است. اعراب آن به روش ابوالاسود به صورت نقاط رنگی است و در برخی از حروف آن علائم إعجام (نقطه) به روش نصر بن عاصم به صورت خطوط کوتاه مورّب دیده می شود.

کتابت قسمتی از این قرآن منسوب است به امام علی علیه السلام و در سال 1318 هجری قمری، هشت نفر از علمای یمن صحت انتساب این قرآن را به امام علی علیه السلام و زید بن ثابت و سلمان فارسی تأیید کرده اند⁽¹⁾ که در پشت جلد قرآن مرقوم است.

از جمله چنین گواهی شده است:

«بسم الله و بعد حمد الله فَأَنَا أَوْدُ مَا رَقَمَ آيسَرُ هَذَا مِنْ شَهَادَاتٍ مَنْ سَمِعُوا الْإِمَامَ يَحْيَى بْنِ مُحَمَّدٍ حَمِيدُ الدِّينِ فَقَدْ سَمِعْتُهُ أَنَا وَ هُوَ فِي بَيْتِهِ بِدَارِ السَّعَادَةِ يَقُولُ بَأَنَّهُ رَأَى هَذَا الْمُصْحَفَ وَ كَانَ فِي مَسْجِدِ الشَّهِيدِينَ قَبْلَ أَنْ يَبْتَرِ مِنْهُ شَيْءٌ وَ فِي آخِرِهِ لَفْظٌ «كُتِبَهُ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ» وَ مِنْ الْوَاجِبِ التَّحَرُّصِ عَلَى هَذَا التَّرَاثِ الذِّي لَا يَقْدَرُ بِثَمَنِ وَاللَّهُ وَلِيُّ التَّوْفِيقِ وَ حَرَّرَ فِي 29 محرم 1393 الموافق 4 / 3 / 1973 عبد الله احمد الحَجْرِي»⁽²⁾.

ص: 130

1- «مصاحف منسوب به حضرت علی علیه السلام»، گلستان قرآن، شماره 116؛ روزنامه ایران، مورخ 17 دی ماه 1377 ش .

2- نرم افزار موجود در آرشیو بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.

تصویر شماره 37.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در یمن

ص: 131

(تصویر شماره 38)

محل نگهداری: نامعلوم(1).

قرآن مذکور به خط کوفی است و در هر صفحه 5 سطر کتابت دارد.

علائم اعراب (زیر و زبر) به روش ابوالاسود و باشنگرف مشخص شده و علائم ختم آیات با گلهای هشت پر نشان داده شده و علامت تعشیر (نشان هر ده آیه) و علائم اِجْجَام (نقطه) به روش نصرین عاصم با خطوط مورّب کوتاه کتابت شده است.

رسم الخط قرآن مطابق با کتابت در قرن سوم به بعد می باشد.

تصویر دو صفحه از این قرآن، برگرفته از صفحات ضمیمه قرآن الحکیم - معروف به قرآن أمجد - می باشد که در حاشیه آن چنین نوشته شده است:

«ورق قرآن حکیم منسوب حضرت علی رض».

عبارت متن:

«... ما فی الارض من دابّه و المملئکه و هم لا یستکبرون...».

تصویر شماره 38 .

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

ص: 132

1- . تصویر برگرفته از قرآن الحکیم، ضمیمه، وزارت حج و اوقاف، عربستان سعودی، 1408 ق.

(تصویر شماره 39)

محل نگهداری: نامعلوم(1).

این قرآن به خط کوفی است و در هر صفحه 9 سطر کتابت شده و در قطع بیاضی است.

قرآن مذکور بدون إعجام (نقطه) می باشد، اما علائم إعراب (زیر و زبر) با نقاط شنگرف به روش أبوالاسود نشان داده شده و علامت فواصل بین آیات با سه نقطه که به شکل هرم در کنار هم قرار گرفته اند مشخص شده است. فاصله بین سطور، مختصر است به گونه ای که برخی از حروف یا کلمات به نوشته های سطر بالا یا پایین تر از خود متصل

هستند.

این قرآن تحریر قرن سوم هجری است.

تصویر یک صفحه از این قرآن برگرفته از صفحات ضمیمه قرآن الحکیم - معروف به قرآن أمجد - می باشد که در حاشیه آن چنین نوشته شده است:

«ورق قرآن حکیم منسوب حضرت علی رض 35، 40 ه-»

عبارت متن:

«... [] لَأ [] سَاطِرُ الْأَوَّلِينَ - أُولَئِكَ الَّذِينَ...».

تصویر شماره

39. قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

ص: 133

1- . تصویر برگرفته از قرآن الحکیم، ضمیمه، وزارت حج و اوقاف، عربستان سعودی، 1408 ق.

محل نگهداری: مسجد رأس الحسین علیه السلام قاهره، مصر(1).

این قرآن به خط کوفی و بر روی پوست نوشته شده است و فاقد إعجام (نقطه) است اما در بعضی از حروف، علائم اعراب (زیر و زیر) به سبک ابوالاسود دیده می شود.

مصحف مذکور در قطع بیاضی می باشد و در هر صفحه 14 سطر کتابت دارد.

فواصل زیاد بین حروف و کلمات در آن، قابل توجه است. این قرآن احتمالاً تحریر قرن سوم هجری است.

زرقانی از مصحفی از امام علی علیه السلام در خزائن الآثار مسجد حسینی قاهره یاد می کند و می نویسد: «کتابه بخطه» و توضیح می دهد که این مصحف از نوع خط کوفی قدیم است با این تفاوت که از نسخه عثمانی کوچک تر است و جاهای خالی آن کمتر و رسمش موافق با رسم الخط غیر مدنی و غیر شامی است و لذا محتمل است واقعاً امام علی علیه السلام آن را نوشته باشد یا ایشان در کوفه دستور به کتابت آن داده باشد(2).

تصویر شماره 40. قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در مسجد رأس الحسین قاهره

ص: 134

1- . کلک قدسی، سیدکمال حاج سید جوادی، ص 39.

2- . مصحف امام علی علیه السلام، محمد علی ایازی، به نقل از: مناهل العرفان، زرقانی، ج 1، ص 403.

(تصویر شماره 41)

محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی - مشهد، ایران.

به خط کوفی و بر روی پوست آهو نوشته شده و عبارت «کتابه علی بن ابی طالب» در آن آمده است. این قرآن، 102 ورق و هر ورق 7 سطر دارد.

علائم اعراب به روش ابوالاسود و با شنگرف مشخص شده و فاقد اعجام (نقطه) می باشد و علامت فواصل بین آیات با گلهای چند پر نشان داده شده است.

در صفحه پشت جلد سه فقره یادداشت به خط نسخ دیده می شود که خبر از انتساب قرآن به امام علی علیه السلام می دهد و در صفحه آخر، چهار فقره یادداشت مربوط به متولیان وقت از سال 1219 تا 1319 ه. ق به چشم می خورد.

تصویر شماره 41. قرآن خطی منسوب به امام

علی علیه السلام در آستان قدس رضوی

ص: 135

محل نگهداری: مجموعه آثار خطی کاخ گلستان - تهران، ایران.

به خط کوفی و بر روی پوست آهو و بدون اعراب و اعجام می باشد و فقط آیات پایانی سوره مبارکه «بلد» به همراه سوره «شمس» و آغاز سوره «لیل» در یک صفحه دارای اعراب و اعجام می باشد.

شروع قرآن با سوره تبارک و پایان آن با سوره «مرسلات» است.

در صفحه ای دیگر مضمون «کتابه و ذهبه علی بن ابی طالب سبع هجریه» آمده که خبر از کتابت قرآن در سال هفتم هجری می دهد(1).

اگر صحت این سند مهم به اثبات برسد، می تواند مدرک مهمی برای مورّخین اسلامی در موضوع تاریخ گذاری در صدر اسلام نیز باشد. البته چون منابع معدودی همسو با این سند درباره تاریخ گذاری در زمان پیامبر وجود دارد(2)، بعضی همین امر را دلیلی بر جعلی بودن رقم قرآن ذکر کرده اند.

عبارت متن تصویر:

ابتدای صفحه: «... وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَ تَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ».

انتها: «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ - وَ اللّٰیْلِ اِذَا یَغْشٰی...».

ص: 136

1- «تذهیب»، محمد مهدی هراتی، کتاب ماه، شهریور 1378 ش .

2- برای مطالعه بیشتر در این مورد به کتاب تاریخنگاری در اسلام، تألیف سید صادق سجادی و هادی عالم زاده مراجعه نمایید.

تصویر شماره 42 .

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در کاخ گلستان

ص: 137

محل نگهداری: موزه توپ قاپوسرای - استانبول، ترکیه.

بر روی پوست و به خط کوفی و دارای اعراب و اعجام می باشد.

عبارت تصویر، شامل آیه 173 سوره بقره «حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ...»

می باشد. این قرآن در هر صفحه 14 سطر کتابت دارد و حد فاصله بین سطور و نیز فاصله بین کلمات بسیار منظم می باشد و از لحاظ سبک کتابت، شباهت زیادی به قرآن خطی منسوب به امیرالمومنین علی علیه السلام موجود در آستان قدس رضوی دارد. تذهیب حاشیه صفحه، جدید می باشد.

با توجه به اینکه بیشتر تصاویری که تاکنون از این نسخه نفیس منتشر شده، کدر و ناخوانا می باشد (1)، بحول و قوه الهی موف موفق شد تصویری با کیفیت تقریباً مناسب از این سند تهیه نماید.

تصویر شماره 43. قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در استانبول

ص: 138

1- . مصورالخط العربی، ناجی زین الدین، تاریخ قرآن، سید محمد باقر حجتی، تصویر شماره 54؛ تذکره خط و خطاطان، میرزا حبیب اصفهانی، ترجمه رحیم چاوش اکبری، ص 46.

دو نسخه خطی قرآنی منسوب به امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام نیز در موزه توپ قاپو نگهداری می شود. این موزه در سال 1924 م تأسیس شده است(1).

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 44)

محل نگهداری: گنجینه حرم تابناک امام علی علیه السلام - نجف اشرف، عراق(2).

به خط کوفی. بر روی پوست و دارای رقم الحاقی «کتبه علی بن ابی طالب» و اعراب به روش ابوالاسود با علائم تشدید که بعدها به متن اصلی اضافه شده می باشد که در انتهای سطر 9 علامت «پایان حزب» با نقش «شمسه» نشان داده شده است.

این قرآن در قطع بیاضی است و در هر صفحه 14 سطر کتابت دارد و احتمالاً تحریر قرن چهارم هجری است.

عبارت تصویر شامل اواخر آیه 3 تا اواخر آیه 13 سوره مبارکه «رعد» می باشد: «لَا يَأْتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ... تا... وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَدِلُونَ...».

تصویر شماره 44.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در گنجینه حرم تابناک امام علی علیه السلام

ص: 139

1- . مجله گلستان قرآن، سال ششم، شماره 168، نیمه اول بهمن 1382، ص 53.

2- . کلک قدسی، سیدکمال حاج سید جوادی، ص 36.

(تصویر شماره 45)

محل نگهداری: موزه ملی ایران - تهران، ایران (با شماره 4248)

قرآن به خط کوفی و در قطع رحلی کوچک می باشد که در انتهای آن رقم «کتبه علی بن ابی طالب» آمده است.

این قرآن دارای اعراب است و در بعضی کلمات إعجام نیز دیده می شود.

قبلاً در سطر آخر این قرآن که اکنون رقم الحاقی را در آن نوشته اند کلمه «النصیر»

نوشته شده بود که آن را پاک کرده و به جای آن، رقم را نوشته اند و کلمه «النصیر» را به صورت اشتباه و کوچک در انتهای سطر سوم نوشته اند. سایه های کلمه «النصیر» که قبلاً سطر چهارم را اشغال کرده بود روی صفحه قرآن قابل تشخیص است.

شروع قرآن، آیه 88 سوره «اعراف» و پایان آن آیه 40 سوره «انفال» می باشد(1).

تصویر شماره 45.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در موزه ملی ایران

ص: 140

1- «قرآنهاى سده هاى اوليه اسلامى»، عبدالله قوچانى، ميراث فرهنگى، شماره 6.

(تصویر شماره 46)

(انتشار تصویر برای اولین بار).

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی - مشهد، ایران. (به شماره 2888)

این قرآن به خط کوفی و بر روی پوست آهو شامل 5 ورق که در هر ورق 3 سطر کتابت دارد و نیز دارای اعراب (زیر و زیر) به روش ابوالاسود با شنگرف و اعجام (نقطه)

به روش نصر بن عاصم به صورت خطوط کوتاه مُورَّب می باشد. علائم فواصل بین آیات که بعدها به قرآن اضافه شده، با شش دایره رنگی کوچک که بر روی هم به شکل هرم قرار گرفته اند نشان داده شده است.

مصحف دارای تذهیبی نفیس در صفحات اول و آخر می باشد با دو تُرنج میانی که هر تُرنج را چهار لچکی در برگرفته اند و تُرنج کناری مزین به نقوش نباتی است.

در ذیل تذهیب صفحه اول این عبارت نوشته شده است:

«بتاریخ روز یکشنبه 16 شهر ذیحجه سنه 1115 ملاحظه شد. این بیست و پنج ورق

از کلام الله مجید بخط مبارک حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام است» و مهری بادامی با مضمون «باقوالعلوم» در زیر آن دیده می شود.

این قرآن که در قطع بیاضی است احتمالاً تحریر قرن چهارم یا پنجم هجری می باشد و با شماره 2888 در این گنجینه نگهداری می شود.

تصویر شماره 46.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در آستان قدس رضوی، مشهد

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 47)

محل نگهداری: مجموعه آثار خطی کاخ گلستان - تهران، ایران.

قرآن یاد شده به خط کوفی و بر روی پوست نوشته شده و تاریخ و نام کاتب ندارد

ص: 142

ولی در صفحه 34 با خط شکسته نستعلیق این چنین ذکر شده است:

«از قراری که می گویند بیاض خط مولی الکونین امیرالمومنین علی بن ابی طالب روحی فداه است و هفده ورق است.»

این قرآن 34 صفحه و در هر صفحه 6 سطر کتابت دارد و ختم آیات با دوایر طلایی مشخص شده است (1) که الحاقی بودن آن کاملاً محرز می باشد.

علائم اعراب با شنگرف و به روش ابوالاسود و علائم إعجام (نقطه) با خطوط مورّب کوتاه به روش نصر بن عاصم انجام شده است.

این قرآن بسیار زیبا و نفیس بعد از قرن سوم نگارش یافته است.

عبارت متن:

«... [۱] الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ ... تا... وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ...»

تصویر شماره

47. قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در کاخ گلستان

ص: 143

1- . فهرست قرآنهاى خطى كتابخانه سلطنتى، بدرى آتاباى، ص 467.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

محل نگهداری: کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان - تهران، ایران.

به خط کوفی و بر روی پوست آهو به صورت دور و نوشته شده است.

قرآن مذکور فقط یک ورق است که تاریخ و اسم کاتب ندارد اما کتابت آن را منسوب به حضرت علی علیه السلام دانسته اند.

این قرآن در ابعاد (12 × 18) است و هر صفحه 5 سطر کتابت دارد که آن را با مرگب قهوه ای رنگ نوشته اند. این ورق روی مقوای آبی روشن قطعه سازی شده و دارای جدول زرین است. آغاز آن کلمه «السَّمَوَات» و پایان آن عبارت «فَرِحُونَ»

می باشد(1).

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

محل نگهداری: کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان - تهران، ایران.

قرآن یادشده به خط کوفی و بر روی پوست نوشته شده است و تاریخ و نام کاتب ندارد، اما آن را به حضرت علی علیه السلام منسوب دانسته اند.

این قرآن فقط یک ورق است که به صورت دو رو نوشته شده و هر صفحه آن 5 سطر کتابت دارد و فاقد هر گونه تزیین است.

این ورق روی مقوای بنفش رنگ، قطعه سازی شده و دارای جدول زرین و سرنجی رنگ می باشد.

آغاز قرآن کلمه «عَلَيْكَ الْكِتَاب» و پایان آن کلمه «تولیا» می باشد(2).

ص: 144

1- . فهرست قرآنهاى خطى کتابخانه سلطنتى، ص 467.

2- . همان، ص 466.

محل نگهداری: موزه ملی ایران - تهران، ایران (با شماره 4317)

این قرآن نیز به خط کوفی و بر روی پوست آهو در قطع رحلی کوچک با ابعاد $14 \times 4 / 20$ می باشد.

در انتهای صفحه آخر، جمله «کَتَبَهُ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ» دیده می شود که رسم الخط و درشتی سر قلم به کار رفته در آن با سایر صفحات اختلاف دارد. کتابت کلمه «بن» در جمله «علی بن ابی طالب» با رسم الخط دو حرف «ین» کلمه «الذین» که دو بار در این صفحه آمده اختلاف دارد. و حرف الف در همین عبارت، قدری کشیده تر و نازک تر و در عین حال متمایل به سمت چپ نوشته شده است. در ضمن نقاط اعراب در حرف «ت» کلمه «کتبه» اشتباه گذاشته شده است چون این حرف فتحه دارد نه کسره(1).

تعداد اوراق قرآن 104 ورق است که در هر صفحه 5 سطر کتابت دارد.

دو صفحه اول آن مُدَّهَب است و دارای اعراب (زیر و زیر) به صورت نقطه های شنگرف می باشد. هر پنج آیه با علامت تخمیس، و هر ده آیه با علامت تعشیر مشخص شده است.

سر سوره ها به قلم زر نوشته شده و علائم پایان آیات نیز مُدَّهَب است.

این قرآن شامل سوره مبارکه «حجر» تا پایان سوره «نحل» می باشد(2).

عبارت تصویر، شامل: قسمتی از آیه 98 و آیه 99 سوره مبارکه حجر است.

«... مِنَ السَّاجِدِينَ - وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ»

تصویر پایین: (صفحه آخر - آیه 128 سوره مبارکه نحل)

«[۱] إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ». «کتبه علی بن ابی طالب»

ص: 145

1- «قرآنهاى سده هاى اوليه اسلامى» عبدالله قوچاننى، ميراث فرهنگى، شماره 6.

2- گلچینی از قرآنهاى خطی موزه دوران اسلامى، قدیر افروند، ص 27.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در موزه ملی ایران

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 49)

محل نگهداری: موزه ملی ایران - تهران، ایران (به شماره 4293)

نوشته شده به خط کوفی اولیه و بر روی پوست آهو در قطع بیاضی در ابعاد $23 \times 4/31$ سانتی متر.

رقم الحاقی این نسخه عبارت است از «کتبه و ذهبه علی بن ابی طالب، السابع هجریه» قرآن مذکور دارای 77 ورق و در هر صفحه 7 سطر کتابت دارد و شامل سوره «ملک» تا پایان سوره «مرسلات» می باشد.

دو صفحه اول مُدَّهَب و دارای سر لوحی مُدَّهَب و مُزدوج است. سر سوره ها به صورت قابی مُدَّهَب با تزیینی گیاهی (شجیره) در یک سوی آن و کتیبه عنوان سوره و شماره آیات به قلم تحریر است. دو صفحه آخر نیز مُدَّهَب و مزین به نقوش هندسی می باشد.

اعجام آن به صورت خطوط کوتاه مورّب (متأخرتر) اند و علایم پایان آیات و تَخْمِیس مُدَّهَب است (1).

جلد مقوای، ابره میشن تریاکی، دارای ترنج و کلاله و لچک، درون تیماج قرمز ساده.

آغاز آن با سوره «ملک» (تبارک) و پایان آن با آیه آخر سوره «مرسلات»: «فَبَآئِ

حَدِيثَ بَعْدَهُ يُونُونَ» می باشد (2).

ص: 146

1- . تجلی هنر در کتابت بسم الله، محمدمهدی هراتی؛ «مصاحف منسوب به امام علی علیه السلام»، گلستان قرآن، شماره 116.

2- . گلچینی از قرآنهاي خطی موزه دوران اسلامی، قدیر افروند، ص 23.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در موزه ملی ایران، تهران

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 50)

محل نگهداری: موزه ملی ایران - تهران، ایران (به شماره 4279)

نوشته شده به خط کوفی و بر پوست آهو (شامل اواسط جزء 28 تا پایان جزء 30).

دارای 99 صفحه که در هر صفحه 14 سطر کتابت دارد.

در صفحه آخر این عبارت آمده است: «کتبه علی بن ابی طالب».

صفحات آغاز و انجام تذهیب شده و سر سوره ها شامل قاب مُذهَّبی است که عنوان سوره و عدد آیات به قلم زر و تحریر مشکی نوشته شده است.

إعراب به روش ابوالاسود و با شنگرف و علائم تخمیس (هر پنج آیه) و تعشیر (هر ده آیه) در آن دیده می شود. قرآن موصوف احتمالاً تحریر قرن سوم یا چهارم هجری است.

ص: 147

تصویر شماره 05.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در موزه ملی ایران، تهران

ص: 148

جلد آن مقوا، ابره از بیرون تیماج قهوه ای. دارای ترنج و کلاله و لچک. اندرون تیماج زرشکی می باشد. این قرآن در قطع بیاضی و به ابعاد 18 / 9 × 28 است و با شماره 4279 در این موزه نگهداری می شود. عبارت متن شامل اواخر سوره «عبس» و سوره «تکویر» تا آیه 7 می باشد(1).

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 51)

محل نگهداری: دفتر کتابخانه هند مستقر در لندن، انگلستان

این قرآن به خط کوفی و بر روی پوست تحریر شده و قطع آن بیاضی است و تمامی صفحات آن متن و حاشیه شده اند.

جاعل رقم ساز، صفحه آخر قرآن را سائیده تا آن را مخدوش و کهنه جلوه دهد و با مرکبی تازه و سر قلمی متفاوت با خطوط سایر صفحات قرآن، رقم الحاقی «کتبه علی ابوطالب» را بدون اعراب و اعجام نوشته و کلمه «ابن» را جا انداخته که بعداً این کلمه به صورت کمرنگ و کمی کوچکتر در بالای سطر جا داده شده است.

کتابت حروف صفحه آخر که رقم الحاقی در آن جای داده شده، قدیمی تر و ابتدایی تر از خطوط تصویر دیگر به نظر می رسد و در مجموع می توان استنباط نمود که در این دو صفحه، سه رسم الخط متفاوت وجود دارد و قدمت کتابت قدیمی ترین رسم الخط آن که به صورت کمرنگ در صفحه آخر جلوه گر است، به اوایل قرن سوم هجری می رسد و انتساب قرآن به امام علی علیه السلام منتفی است.

ص: 149

1- . گلچینی از قرآنهاى خطی موزه دوران اسلامی، قدیر افروند، ص 31. «مصحف منسوب به حضرت علی علیه السلام»، قدیر افروند، گلستان قرآن، شماره 116.

تصویر شماره 51.

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام در لندن

ص: 150

قرآن خطی منسوب به امام علی علیه السلام

محل نگهداری: موزه پارس، شیراز، ایران.

این قرآن کریم بر روی پوست کتابت شده است.

متأسفانه در اواخر فروردین سال 1382 قرآن مذکور از محل نگهداری اش در موزه پارس شیراز به سرقت رفت و جراید نیز آن را اعلام نمودند(1) و تأسف دیگر آنکه نتوانستم از این قرآن نفیس تصویری تهیه نمایم .

تذهیب منسوب به امام علی علیه السلام

(تصویر شماره 52)

محل نگهداری: مجموعه آثار خطی کاخ گلستان - تهران، ایران .

انتساب این تذهیب به امام علی علیه السلام بر اساس عبارت «کتبه و ذَهَبُهُ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ سَبْعَ هَجْرِيَةٍ» می باشد(2).

باید گفت با توجه به اینکه هیچ گونه گزارش معتبر و موثقی از هنر تذهیب قرآنی حتی نقوش ساده از صدر اسلام در دست نداریم، لذا انتساب این تذهیب به امام علی علیه السلام منتفی و تذهیب قرآن مذکور مربوط به قرون سوم و چهارم می باشد.

از تذهیبهای قرآنی قرن چهارم، به عنوان نمونه قرآنی است که در سال 383 ه. ق توسط علی بن ناصرالدوله سیمجور، بر حرم حضرت رضا علیه السلام وقف شده و با تطبیق آن

با قرآن منسوب به امام علی علیه السلام، تشابه بین آنها در سبک تذهیب کاملاً هویدا می باشد. (تصویر شماره 52)

خصوصیات تذهیب منسوب به امام علی علیه السلام: «تذهیب بر روی پوست که جداول مضاعف مُدَّهَبْ گره دار مُحَرَّرْ به حبر، تمامی ترنج میانی و لچکی های گوشه ها را در برگرفته اند. داخل جداول آذین زنجیره ای اسلیمی گسترده، داخل لچکی ها نقوش

ص: 151

1- روزنامه جام جم، مورخ 82/1/31؛ روزنامه قدس، مورخ 82/1/31.

2- «تذهیب...»، محمد مهدی هراتی، کتاب ماه، شهریور 1378 ش.

هندسی گره بندی، داخل خدنگهای زردین رو و ارو، مزین به نقوش اسلیمی گل و برگ،

شمسه ترنجی خارج از جداول مزین به نقوش نباتی به زر و تحریر حبر»(1).

تصویر شماره 52. تذهیب منسوب به امام علی علیه السلام در کاخ گلستان

تصویر شماره 53. تذهیب قرآنی مربوط به قرن چهارم که بر حرم حضرت رضا علیه السلام وقف شده است

ص: 152

1- . همان .

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

(تصویر شماره 1/54 و 2/54)

محل نگهداری: موزه ملی - تهران، ایران.

نوشته شده به خط کوفی، بر روی پوست و در قطع رحلی کوچک.

شروع قرآن آیه 56 سوره مومن و پایان آن آیه 25 سوره قصص می باشد.

در پایین دو صفحه آخر چنین آمده است «کتابه حسن بن علی ابن ابی طالب».

جاعل سعی نموده از رسم الخط قرآن در نوشتن رقم الحاقی استفاده نماید ولی چندان موفق نبوده و از قلم درشت تری نیز استفاده نموده است.

در زیر کلمه «ابی» نقطه ای وجود دارد که نشانه کسره است ولی حرف مذکور باید مفتوح باشد نه مکسور(1).

قرآن موصوف متن و حاشیه شده است.

عبارت صفحه سمت راست تصویر:

«[ا]سْتَحْيَاءَ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَاءَ [ه] و...»

تصویر شماره

1/54. قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در موزه ملی ایران

ص: 153

1- «قرآنهاي سده های اوليه اسلامي»، عبدالله قوچانی، ميراث فرهنگي، شماره 6، 1371 ش .

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام مدر موزه ملی ایران

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

محل نگهداری: حرم مطهر امامزاده ابراهیم بن عبدالله بن موسی الکاظم، روستای بیاضنه - خور و بیابانک، ایران.

به خط کوفی و بر روی کاغذ ترمه، دارای اعراب و إعجام و تذهیب که سرسوره ها و بسم الله و شماره و علامت فواصل بین آیات با آب طلا نوشته شده است. این قرآن در بین مردم منطقه مشهور و منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام است، ولی فاقد رقم یا تاریخ کتابت می باشد. قرآن مذکور که در داخل ضریح امامزاده ابو محمد ابراهیم بن عبدالله بن

موسی الکاظم نگهداری می شود کامل بوده ولی دو ورق از اول و آخر آن فرسوده شده و

از بین رفته که توسط یک خوشنویس محلی این دو صفحه کتابت و به قرآن اضافه شده است. قرآن مذکور مدتی مفقود بود و در سال 1380 در چاهی در آن حوالی پیدا و به محل اصلی اش باز گردانده شد. این قرآن هم اکنون در معرض دید زائران قرار دارد(1).

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

محل نگهداری: موزه قرآن و کتابت، مسجد صاحب الامر علیه السلام - تبریز، ایران.

به خط کوفی و دارای تذهیب. رسم الخط این قرآن تشابهی با رسم الخط صدر اسلام ندارد، بلکه مشابه خطوط کوفی قرن سوم به بعد می باشد. صفحات قرآن به زیبایی تذهیب شده و دارای جدول و سر سوره می باشد.

موزه قرآن و کتابت در فروردین 1381 افتتاح و قرآن مذکور نیز به نمایش

گذاشته

شد.

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

محل نگهداری: موزه اسلامی بیت المقدس، فلسطین .

به خط کوفی و شامل نیمه دوم قرآن.

صفحات این نسخه به زیبایی تذهیب شده و هر سر سوره دارای تزیینات متمایز و خاص خود می باشد. هر یک از دو «لت» جلد نیز مزین، و متعلق به دوره مملوکان است.

نسخ خطی موزه اسلامی بیت المقدس شامل 644 نسخه قرآن می باشد که در طول قرون بر مسجد الاقصی و قُبّه الصّخره وقف شده است(2).

ص: 155

-
- 1- از مساعدتهای تولیت این آستان مقدس - آقای سید کاظم هاشمی - سپاسگزارم.
 - 2- «نسخه های خطی قرآن در موزه ها...»، قدیر افروند، گلستان قرآن، شماره 158.

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

(تصویر شماره 1/55 و 2/55 و 56)

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی - مشهد، ایران (به شماره 12).

نوشته شده به خط کوفی و بر روی پوست آهو، دارای اعراب با شنگرف و اعجام (نقطه) به صورت خطوط کوتاه مورّب در برخی حروف.

قرآن مذکور احتمالاً تحریر قرن سوم هجری است اما در صفحه آخر چنین رَقَم کرده اند و روی آن را چرک و چرب نموده اند:

«کتابه حسن ابن علی ابن ابی طالب فی سنه احدی اربعین»

صفحه اول این قرآن وقفنامه شاه عباس به خط و امضاء شیخ بهایی است و تاریخ آن که در گوشه صفحه بوده، در صحافی بریده شده است. پنج یادداشت تاریخی از 1289 تا 1342 مربوط به متولیان وقت در حاشیه قرآن نوشته شده است. (تصویر شماره 55).

قرآن از جزء 23 تا پایان جزء 25 است و در هر صفحه 7 سطر کتابت وجود دارد(1).

تصویر شماره 1/55.

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در آستان قدس رضوی

ص: 156

1- . تاریخ قرآن، سید محمد باقر حجتی؛ نامه هدایت، محمد مهدی رکنی.

تصویر شماره 2/55.

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در آستان قدس رضوی

تصویر شماره 56. یادداشت هایی به خط شیخ بهایی

در صفحه اول قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

ص: 157

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

(تصویر شماره 57)

محل نگهداری: موزه ملی ملک - تهران، ایران.

به خط کوفی و بر روی پوست آهو. دارای 20 برگ و هر صفحه 8 سطر. در صفحه 40، سطر 7، این جمله آمده است «کتبه حسن بن علی» و در زیر آن یک فقره یادداشت به شرح زیر مربوط به دوره صفویه همراه با مهر شاه اسماعیل صفوی دیده می شود.

«قد تشرفت بزیارت هذا المصحف الشريف المبارك اسماعيل الموسوي الحسيني الصفوي و هي ثمان و ثلثين دفاتر في سنه...».

و مهر شاه اسماعیل صفوی با نقش «هو الله الملك» در پایان خط ثلث دیده می شود. تمام اوراق قرآن متن و حاشیه شده است، بعضی از سطور را نیز مقداری پوشانیده است.

قرآن مذکور در اندازه $15 \times 8 / 20$ سانتی متر می باشد و جلد آن مقوا با رویه پارچه قرمز می باشد.

بسیاری از خطوط متن قرآن کمرنگ و حتی محو شده است.

قرآن دارای اعراب می باشد و در بعضی از کلمات آن نقاط الحاقی دیده می شود.

تصویر شماره 57. قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی در موزه ملی ملک

ص: 158

(تصویر شماره 1/58 و 2/58)

(انتشار تصویر برای اولین بار)

محل نگهداری: بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد. ایران (به شماره 13) به خط کوفی و بر روی پوست و دارای 53 ورق می باشد که شامل آیه 24 سوره «نساء» تا اواخر آیه 146 همان سوره می باشد. و در هر صفحه 7 سطر کتابت دارد.

علائم اعراب به روش ابوالاسود در تمام صفحات دیده می شود اما علائم اعجام (نقطه) بصورت خطوط کوتاه مورب به سبک نصر بن عاصم فقط در بعضی از صفحات مشاهده می شود که نشانگر الحاقی بودن آن است.

در حاشیه صفحه یادداشت و مهر متولیان وقت از سال 1298 تا سال 1315 ه. ق دیده می شود(1).

قرآن فاقد نام کاتب است اما به نقل از شیخ بهایی، این قرآن منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام می باشد.

ابتدای قرآن: «وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ...»

انتها: «... إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَاصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَ سَوْفَ ...».

ص: 159

1- . در حاشیه بالای صفحه اول، شروع قرآن را آیه 28 سوره نساء نوشته اند که آیه 24 صحیح است. تصویر.

تصویر شماره 1/58.

قرآن منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در آستان قدس رضوی

تصویر شماره 2/58.

قرآن منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در آستان قدس رضوی

ص: 160

محل نگهداری: کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان - تهران، ایران.

به خط کوفی و بر روی کاغذ بغدادی نخودی می باشد که پشت صفحه ماقبل اول آن چنین نوشته شده است:

«این کلام الله مجید به صحت رسیده که خط یکی از ائمه اثنی عشر است و دست بر دست تا پادشاه جنت مکان شاه اسماعیل انارالله برهانه رسیده و شهرت دارد که خط امام حسن علیه السلام است. از مردم نااهل پوشیده دارند که بغیر از سادات علوی فاطمی کسی دیگر را قرائت نصیب نخواهد شد. از عوام پوشیده دارند. یا ولی، شهر رجب سنه 1201».

همچنین یادداشتهایی مربوط به زمان معتصم عباسی و اولجایتو در آن دیده می شود(1).

در انتهای قرآن و به خط کوفی معقلی نام حسن بن علی بن ابی طالب و تاریخ 32 هجری دیده می شود انتساب این قرآن به امام حسن علیه السلام به طور کلی منتفی است چون این قرآن بر کاغذ نوشته شده و نیز خط کوفی مورد استفاده متعلق به اواخر قرن چهارم و

قرن پنجم هجری است و با رسم الخط صدر اسلام تفاوت دارد(2).

ص: 161

1- فهرست قرآنهاى خطی کتابخانه سلطنتی، بدری آتابای .

2- «قرآنهاى سده های اولیه اسلامى»، عبدالله قوچانی، میراث فرهنگى، شماره 6، 1371 ش .

تصویر شماره 59.

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در کاخ گلستان

ص: 162

(تصویر شماره 60)

محل نگهداری: موزه ایران باستان - تهران، ایران(1).

به خط کوفی و خط نسخ .

این قرآن ناقص است و چند صفحه آخر آن به خط نسخ بازسازی شده است.

در یکی از صفحات آن چنین آمده:

«... خط حضرت امام الجن و الانس امام حسن علیه السلام است(2)».

عبارت صفحه سمت راست در تصویر بالا که از کلمه دوم آیه 13 سوره فجر است بدین گونه است:

«... عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوَّطَ عَذَابٍ إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ...».

اسامی سوره ها مُذَهَّب و تحریر شده و حاشیه صفحات اصلی با ترنجی مُزَيَّن به نقوش نباتی آراسته شده است.

قرآن دارای اعراب به روش ابوالاسود با شنگرف می باشد و نقاط إعجام در آن إلحاقی است و با توجه به رسم الخط قرآن، انتساب آن به امام حسن مجتبی علیه السلام کاملاً منتفی می باشد.

ص: 163

1- . احتمالاً این قرآن به موزه دیگری منتقل شده چون فعلاً در موزه ایران باستان موجود نیست.

2- . «قرآنهاى سده هاى اوليه اسلامى» عبدالله قوچانى، ميراث فرهنگى شماره 6، 1371 ش .

تصویر شماره 60 .

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در موزه ایران باستان

ص: 164

(تصویر شماره 1/61 و 2/61)

محل نگهداری: مجموعه آثار خطی کاخ گلستان - تهران، ایران(1).

در این قرآن عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» به خط کوفی مُشجّری به شیوه مشرقی خراسانی کتابت شده که حروف الف و لام به سمت بالا و عمودی کشیدگی دارند و برخی از حروف آن نیز به سمت چپ متمایل شده اند.

علائم اعراب (زیر و زیر) با شنگرف و علائم اعجام با نقاط سیاه نشان داده شده و فواصل بین آیات با دوایر شنگرف مشخص شده است.

قرآن مذکور به زیبایی تذهیب شده و فضای خالی عبارت «بسم...» با نقوش گل و برگ و شاخه پر شده است.

در جدول بالای تذهیب، به خط کوفی این عبارت مخدوش که بعدها به قرآن اضافه شده به چشم می خورد: «... حسن بن علی بن ابی طالب».

تصویر، مربوط به صفحه دوم قرآن یادشده است که شامل ابتدای سوره بقره تا آیه 4 می باشد.

تصویر شماره 1/61.

قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در کتابخانه کاخ گلستان

ص: 165

تصویر شماره 2/61. قرآن خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام در کتابخانه کاخ گلستان

اثر مهر منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام

(تصویر شماره 62)

محل نگهداری: موزه کاخ چهلستون - اصفهان، ایران

این اثر نفیس در حاشیه قرآنی خطی که منسوب به ابوالاسود دوئلی می باشد نقش بسته است.

از آنجا که ابوالاسود، معاصر امام حسن مجتبی علیه السلام بوده لذا انتساب این مهر به آن

ص: 166

حضرت چندان بعید نیست، اگر چه تحقیقات بیشتری را می‌طلبد.

چون در این موزه امکان عکاسی با نور مناسب وجود نداشت، لذا تصویر این مهر در اندازه واقعی توسط موف طراحی (1) و محل ضرب مهر در حاشیه قرآن نیز مشخص شده است.

عبارت آن به این ترتیب است: «حسن ابن علی ابن ابی طالب»

معمولاً مهرهایی که در صدر اسلام ساخته می‌شد مدور بود همچنان که مهر رسول خدا نیز مدور بود (2) و آن را همچون انگشتی به دست می‌کرد. در عین حال خبر مستندی که وجود مهر یا خاتمی را با این خصوصیات برای امام حسن مجتبی علیه السلام ثابت کند، در دست نداریم.

تصویر شماره 62. اثر مهر منسوب به امام حسن مجتبی (ع) در حاشیه قرآن - اصفهان

ص: 167

1- . تصویر این مهر تاکنون منتشر نشده است.

2- . اصول کافی، کلینی، ج 5، ص 468.

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام

(تصویر شماره 63)

محل نگهداری: گنجینه مرکز بزرگ دائرة المعارف انسان شناسی - تهران، ایران.

نوشته شده به خط کوفی و بر روی پوست و آهار داده به صمغ عربی.

این نسخه خطی نفیس، جزء یازدهم قرآن مجید می باشد که در 14 ورق بیاضی و هر ورق در 9 سطر نوشته شده و آغاز آن با سوره یونس می باشد. در صفحه آخر، این عبارت مکتوب است «کَتَبَ حَسین بن علی». قرآن موصوف دارای اعراب با شنگرف (رنگ قرمز) به روش ابوالاسود می باشد.

تصویر شماره 63.

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام در مرکز بزرگ دائرة المعارف انسان شناسی

ص: 168

تعلق این قرآن به امام حسین علیه السلام توسط مهرالنساء (همسر ناصرالدین شاه قاجار) که مهر وی نیز بر ورق اول قرآن دیده می شود، تحقیق شده و به تأیید آیات عظام زمان رسیده است. این قرآن در صندوقی مُدَهَّب نگهداری می شود و برخی از اوراق آن جدا شده که احتیاج به مرمت دارد.

تصویر این قرآن برای اولین بار در مهرماه سال 1381 منتشر گردید(1).

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام

(تصویر شماره 64)

محل نگهداری: مجموعه آثار خطی کاخ گلستان - تهران، ایران

به خط کوفی و بر روی پوست شامل هشت ورق (شانزده صفحه) که هر صفحه شانزده سطر کتابت دارد. تذهیب حواشی و جلد چرمی آن جدید است.

در آخرین سطر چنین مرقوم است: «هو قد تشرفت بز یارت هذا المصحف الشریف

المبارک اسماعیل الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان و هی سبع و عشر دفاتر سنه 981» و مهری به عبارت «الحکم لله» در ذیل آن است.

در حاشیه طرف راست همین صفحه نوشته شده (قال رسول الله صلی الله علیه و آله حسین منی و انا من حسین(2)).

قرآن دارای رقم «کُتِبَ حسین بن علی» می باشد و در ذیل آن نوشته اند: «توسط جناب میرزا محمد حکیم باشی عرض دیدار شد. فرمان همایون شرف والا ششصد تومان».

این مصحف دارای اعراب به روش ابوالاسود با شنگرف می باشد و علائم إعجام (نقطه) به سبک نصر بن عاصم به صورت خطوط کوتاه مورب در برخی حروف آن دیده می شود.

ص: 169

1- روزنامه جام جم، مورخ 18/7/1381.

2- فهرست قرآنهاي خطی کتابخانه سلطنتی، بدری آتابای، 1351.

تصویر شماره 64.

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام در مجموعه آثار خطی کاخ گلستان

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام

(تصویر شماره 65)

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی - مشهد، ایران.

به خط کوفی و بر روی پوست آهو نوشته شده است و در صفحه آخر آن چنین رقم کرده اند:

«کتابه حسین بن علی» و با نقاط تیره (حدود 100 نقطه) عبارت مذکور را مخدوش

ص: 170

تصویر شماره 65.

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام در آستان قدس رضوی

ص: 171

کرده و روی آن را چرک و چرب نموده اند تا کهنه به نظر برسد.

این قرآن احتمالاً در قرن سوم تحریر شده و جزء شانزدهم از یک سی پاره است و شامل آیه 72 سوره «کَهِف» تا آیه آخر سوره «طه» می باشد.

هر صفحه دارای 7 سطر با اعراب و اعجام و صفحه اول با تذهیب به زر و شنگرف و سیاهی با جلد چرمی و در قطع بیاضی می باشد(1).

عبارت تصویر شامل اول آیه 44 سوره مریم به بعد می باشد:

«... سَوِيًّا- يَا [أ]بَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا...».

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام

(تصویر شماره 66)

محل نگهداری: کتابخانه کاخ گلستان - تهران، ایران(2).

به خط کوفی و بر روی پوست. دارای اعراب به روش ابوالاسود و بدون اعجام (نقطه).

در سطر هفتم یکی از اوراق این مُصحف، عبارت «كَتَبَهُ حَسِينُ بْنُ عَلِيٍّ» آمده است.

جعلی بودن این انتساب کاملاً محرز می باشد. جاعل نیمه پایین صفحه را با مواد حلال پاک نموده و این عمل را دقیقاً از بستر «رقم الحاقی» به سمت پایین صفحه انجام

داده و با خط ثلث این عبارات را در صفحه گنجانیده است:

«قد تَشَرَّفْتُ بِهَذِهِ التَّحْرِيرِ الْمُصْحَفِ الشَّرِيفِ الْمُبَارَكِ اسْمِعِيلِ الْحَسِينِيِّ الصَّفْوِيِّ بَهَادِرِ خَانَ وَ هِيَ سَبْعُونَ وَ ثَمَانٍ (3) دَفَاتِرَ فِي شَهْرِ شَعْبَانَ الْمَعْظَمِ سَنَةِ 1010». و مهر شاه اسماعیل با عبارت «الملكُ لله» در پایان آن و نیز حاشیه صفحه دیده می شود. دو مهر با عنوان «محمد بهرام» مورخ 995 و «جانشین حسن، حسین علیست» بر صفحه نقش شده است.

ص: 172

1- . تاریخ قرآن، سید محمد باقر حجتی .

2- . تجلی نور، معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص 13.

3- . با توجه به تقدم يکان بر دهگان در اعداد نویسی عربی، صحیح آن است که نوشته شود: «ثمان و سبعون».

تصویر شماره 66.

قرآن خطی منسوب به امام حسین علیه السلام - در کاخ گلستان، تهران

قرآن خطی منسوب به امام سجاد علیه السلام

(تصویر شماره 67)

محل نگهداری: خزانه روضه العباسیه - کربلا، عراق.

قرآن به خط کوفی و بر روی پوست، دارای اعراب و بدون اعجام و در شانزده سطر نگارش یافته است. رسم الخط این قرآن شباهت زیادی به رسم الخط قرآن منسوب به آن حضرت که در آستان قدس رضوی نگهداری می شود، دارد و احتمالاً تحریر قرن سوم است.

ص: 173

ناصرالدین شاه در خاطرات سفرش به کربلا در سال 1245 ش / 1287 ق چنین می نویسد: «زیارت سیدالشهداء علیه السلام را کردم. نماز خواندم توی ضریح مقدس رفتم. [دعای صباح به] خط جناب امیر را [که همراهم بود] بالای ضریح گذاشتم. قرآن خط امام زین العابدین علیه السلام کوچک بود، توی ضریح حضرت [امام حسین علیه السلام] بود، میرزا حسن آورد زیارت کردم»⁽¹⁾.

«در گذشته، قرآنهای خطی بسیاری در گنجینه های حرم تابناک امام حسین علیه السلام و حرم حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام در کربلا نگهداری می شد. در تاریخ 16 ذیحجه 1216 سعودبن عبدالعزیز در رأس نیروهای وهابی به کربلا حمله کرد و با تعصب کوری که در اندیشه مذهبی آنان بود، شیعیان کربلا را قتل عام و گنبد و بارگاه امام حسین علیه السلام را به تصور آنکه خشتهایش از طلاست خراب کردند و آنچه از نفایس و ذخایر و قرآنهای خطی تذهیب شده ای را که در طول سالیان دراز به آستانه امام حسین علیه السلام اهدا شده بود به سرقت بردند»⁽²⁾.

تصویر شماره 67. قرآن خطی منسوب به امام سجاد علیه السلام در خزانه روضه العباسیه در کربلا

ص: 174

-
- 1- . شهریار جاده ها، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، به کوشش محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، ص 137، 119.
 - 2- . تاریخ معاصر خاورمیانه، ج 1، ص 15، با تصرف و تلخیص.

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی - مشهد، ایران.

به خط کوفی و بر روی پوست آهو نگارش یافته است و در صفحه آخر آن بعد از سوره «الناس» چنین رقم کرده اند:

«قوله الحق و له الملك ان الله لا يخلف الميعاد كتبه المنتظر بوعدة علي بن الحسين بن علي بن ابي طالب».

قرآن مذکور احتمالاً تحریر قرن سوم است و در قطع بیاضی، با جلد چرمی می باشد که صفحات آن متن و حاشیه شده و شامل آیه 180 سوره بقره تا آخر قرآن است.

این قرآن 369 ورق دارد و هر ورق دارای 16 سطر با اعراب و اِعجام(1) و اندازه نوشته آن $19/6 \times 15/5$ سانتی متر و اندازه جلد آن $32 \times 20/8$ سانتی متر می باشد(2).

عبارت متن: آیه 82 سوره «غافر» به بعد است:

«أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...»(3).

ص: 175

1- . تاریخ قرآن، سید محمد باقر حجتی، پیوستها. 3 . کلک قدسی، سید کمال حاج سید جوادی، ص 55.

2-

3- . کلمه «یسیرو» در نسخه اصلی بدون الف کتابت شده است.

تصویر شماره 68. قرآن خطی منسوب به امام سجاده علیه السلام در موزه آستان قدس رضوی مشهد

ص: 176

این مُهر با عبارت «علی بن الحسین»، به خط کوفی و بدون نقطه نقش گردیده است. اصل این مُهر نزد اجداد قائم مقام فراهانی - صدر اعظم - که نسبت ایشان به امام سجاد علیه السلامی رسد، موجود بوده و به همین سبب ایشان به «میر مُهردار» نیز شهرت داشته اند. اجداد قائم مقام فراهانی در دوره صفویه مهردار بعضی از پادشاهان صفوی از

جمله شاه عباس اول بوده اند و نزد این خانواده انگشتی از سنگ آهن بر حلقه ای نقره ای که بر روی آن عبارت «علی بن الحسین» نقش بود نگهداری شده است (1). در بررسی عبارت نقش شده در این مُهر در می یابیم حروف «ع» و «ی» در کلمه «علی» و حرف «ن» در کلمه «بن» کمی کشیدگی و حالت تزئینی دارد و مابقی حروف، ساده و به سبک قرن اول هجری نقش گردیده است. در عین حال خیری مبنی بر اینکه امام سجاد علیه السلام چنین انگشتی داشته اند در دست نیست و تحقیقات بیشتری باید انجام گیرد.

تصویر شماره 69. نشان مُهر منسوب به امام سجاد علیه السلام

ص: 177

1- . آشنایی با قائم مقام فراهانی، افرهیم قانقی، ص 21-20، به نقل از روزنامه پارس، شماره 3808-24 تیرماه.

(تصویر شماره 1/70 و 2/70)

محل نگهداری: مخزن مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد، ایران، (با شماره 16).

این قرآن به خط کوفی و بر روی پوست آهو و در هر صفحه 9 سطر کتابت دارد و بدون نقطه کتابت شده اما علائم اعراب (زیر و زیر) به صورت نقاط شنگرف به روش ابوالاسود نشان داده شده و علائم ختم آیات که الحاقی می نماید با سه نقطه که به شکل

هرم در کنار هم قرار گرفته اند مشخص شده است. صفحه اول و آخر قرآن، دارای لوح زرین و جلد آن تیماج ضربی مُذَهَّب با مُهر صحّاف باشی است.

واقف قرآن، شاه عباس صفوی است به تاریخ رجب سال 1008 ق.

نام کاتب در قرآن به صراحت ذکر نشده اما به نقل شیخ بهایی، منسوب به حضرت سیدالساجدین علیه السلام [امام علی بن الحسین علیه السلام] می باشد.

رسم الخط این قرآن نفیس، به سبک رسم الخط قرن سوم و چهارم هجری است.

این قرآن در قطع بیاضی است و با شماره «16» در این مخزن نگهداری می شود.

تصویر شماره 1/70. قرآن خطی منسوب به امام سجاد علیه السلام در مخزن مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر شماره 2/70. قرآن خطی منسوب به امام سجاد علیه السلام در مخزن مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی

قرآن منسوب به امام سجاد علیه السلام

محل نگهداری: اصفهان - ایران.

این قرآن نفیس را در سال 1374 در نمایشگاه قرآن که در اصفهان بر پا شده بود زیارت کردم.

این قرآن فقط یک ورق می باشد که بر روی پوست و به خط کوفی نوشته شده است. در بالای صفحه، تذهیب و جدول لاجوردی مربوط به دوره صفویه دیده می شود که در

داخل جدول با خط ثلث چنین مکتوب شده است: «قرآن مجید منسوب به امام سجاد علیه السلام» بیشتر عبارات آیات قرآن محو شده و فقط بعضی حروف یا کلمات به صورت پراکنده قابل روت است و لکه های کمرنگ مرگب نیز بر روی صفحه مشاهده می شود. متأسفانه در آن زمان از تهیه تصویر غفلت نمودم.

ص: 179

قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام

محل نگهداری: مجموعه آثار خطی دارالکتب - قاهره، مصر (با شماره 185)

این قرآن نفیس در 209 برگ به خط کوفی و بر روی پوست و در هر صفحه 19 سطر کتابت شده است و فقط شامل نیمه نخست قرآن است. ابعاد آن 34 × 22 سانتی متر می باشد. قرآن مذکور با شماره «یک مصاحف» در این مجموعه نگهداری می شود.

در این مجموعه همچنین قرآنهای دیگری مربوط به سده های اول و دوم هجری نگهداری می شود. همچنین قرآنی با شماره «185 مصاحف» مربوط به عصر حکومت عباسی در این مجموعه وجود دارد که با خط کوفی کتابت شده و دارای زیر نویس فارسی است و این ترجمه و زیرنویس فارسی، یکی از کهن ترین متون فارسی در جهان است (1).

قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام

(تصویر شماره 71)

محل نگهداری: موزه هنرهای اسلامی - قاهره، مصر.

در شش سطر به خط کوفی و دارای اعراب به روش ابوالاسود با دوایر تو خالی و نقطه به روش نصرین عاصم در برخی از حروف به صورت خطوط کوتاه مورّب و علامت فاصله بین آیات با دوایر رنگی نشان داده شده است.

برخی متخصصان خط عربی، این تصویر را به عنوان نمونه خط مصحفی ذکر

کرده اند (2) و البته انتساب آن را به امام صادق علیه السلام نیز یادآور شده اند.

عبارت تصویر شامل اواسط آیه 110 سوره کهف می باشد.

«...إِلَىٰ إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ

رَبِّهِ أَحَدًا».

ص: 180

1- «طلوع آفتاب از ساحل اسکندریه»، سید محمود مرعشی؛ میراث شهاب، بهار 1382 ش .

2- تذکره خط و خطاطان، میرزا حبیب اصفهانی، ترجمه چاوش اکبری.

تصویر شماره 71.

قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام در قاهره

در کلمه «صالحاً» چگونگی اتصال حرف «الف» به حرف «حا» قابل توجه است.

این قرآن به احتمال زیاد تحریر اواخر قرن سوم است.

قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام

(تصویر شماره 72)

محل نگهداری: کتابخانه کاخ گلستان - تهران، ایران .

قرآن مذکور به خط نسخ قدیمی و بر روی کاغذ بغدادی کهنه نگارش شده است و تاریخ و اسم کاتب ندارد ولی در پشت صفحه اول چنین نوشته شده:

«این کلام الله مجید که از قرار تقریر و تصدیق اهل اطلاع، خط مبارک حضرت جعفر صادق علیه السلام است، غلام جان نثار بی مقدار عبدالله قاجار جهت تعویذ و حرز وجود

ص: 181

تصویر شماره 72. قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام در کاخ گلستان

ص: 182

مسعود ذات مقدس مبارک بندگان اعلیحضرت قدر قدرت قضا مهابت، شاهنشاه اسلامیان پناه، ولی نعمت کل ارواح العالمین خریده تقدیم حضور مرحمت ظهور مبارک نمود. امیدوار است خداوند متعال همواره ذات مقدس مبارک را پایدار و ظل وجود مسعود مبارک را بر چاکران و چاکرزادگان متظل و مستدام بدارد و...»

قرآن مذکور متن و حاشیه شده است. ختم آیه ها با دوایر سرخ رنگ و سر سوره ها با آب زعفران و تحریر نگاشته شده است (1).

با توجه به اعراب قرآن و سبک نقطه گذاری و نوع خط، انتساب این قرآن به امام صادق علیه السلام کاملاً منتفی است.

قرآن خطی منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام

(تصویر شماره 73)

محل نگهداری: گنجینه هنرهای اسلامی - قاهره، مصر (2)

مصحف مذکور به خط نسخ ابتدایی نوشته شده و با «نمره 16» در این گنجینه نگهداری می شود و در یکی از صفحات آن، این عبارات آمده است:

«هَذَا الصُّحْفُ خَطُّ مَوْلَانَا وَسَيِّدِنَا الْإِمَامِ الصَّادِقِ عَنِ اللَّهِ الْأَمِينِ جَعْفَرِ بْنِ الْإِمَامِ الْبَاقِرِ لِعِلْمِ الدِّينِ وَوَلَدِ الْإِمَامِ السَّجَّادِ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ زَيْنِ الْعَابِدِينَ بْنِ الْإِمَامِ

الْحُسَيْنِ وَوَلَدِ مَوْلَانَا وَسَيِّدِنَا الْإِمَامِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَعَلَى الْأَئِمَّةِ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ أَجْمَعِينَ. هَذَا مَا وَقَفَ... عَلَيَّ الْمَشْهُدِ الْحُسَيْنِيِّ سَلَامَ اللَّهِ عَلَيْهِ. تَقَبَّلَ اللَّهُ مِنْهُ صَالِحَ لِهْ أَعْمَالٍ وَغُفْرَانَهُ وَوَالِدِيهِ وَلِجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ».

از متن این قرآن نفیس تصویری در اختیار نداریم، ولی تصویر صفحه وقفنامه آن موجود است.

ص: 183

1- . فهرست قرآنهاى خطى كتابخانه سلطنتى، بدرى آتاباى، 332-333.

2- . کلک قدسى، سيدکمال حاج سيد جوادى، ص 57.

تصویر شماره 73. صفحه وقفنامه قرآن خطی منسوب به امام صادق علیه السلام در گنجینه هنرهای اسلامی قاهره

ص: 184

قرآن خطی منسوب به امام موسی کاظم علیه السلام

(تصاویر شماره 74 و 75 و 76)

(انتشار تصویر برای اولین بار)

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی، مشهد، ایران، با شماره 2

قرآن به خط کوفی و بر روی پوست نگارش یافته و دارای اعراب است اما اعراب آن الحاقی می نماید. در صفحه ای که رسم الخط آن با سایر صفحات قرآن تفاوت دارد رقم الحاقی «کتبه موسی بن جعفر» کتابت شده و لبه های حروف آن بعدها دستکاری و پررنگ و اصطلاحاً تحریر شده است. (تصویر شماره 74) واقف شاه عباس صفوی و وقف نامه به خط شیخ بهایی به سال 1009 می باشد (تصویر شماره 75).

جداول مضاعف گره دار رقم الحاقی را در برگرفته اند. صفحات قرآن متن و حاشیه شده است.

عبارت متن: «... فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا ...».

تصویر شماره 74.

قرآن خطی منسوب به امام موسی کاظم علیه السلام در گنجینه کتابخانه آستان قدس رضوی

ص: 185

تصویر شماره 75

تصویر شماره 76

ص: 186

(تصویر شماره 1/77 و 2/77)

محل نگهداری: گنجینه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی - مشهد - ایران.

به خط کوفی، تحریر قرن سوم.

موف تاریخ قرآن معتقد است که در صفحه 2 پس از سطر 12 که پایان سوره «نور»

است، رقم سازی سر سوره فرقان تراشید شده است و زیر آن در طرف راست رقم «کتبه علی بن موسی» نگاشته شده و روی خطوط تراشیده شده نیز با عبارات و اثر چند مهر پوشانیده شده است (1).

این قرآن به قطع بیاضی و دارای 27 صفحه می باشد که هر صفحه 16 سطر دارد.

یادداشتی از شیخ بهائی در همین صفحه و یادداشتی از آیه الله میلانی در صفحه 9 مشاهده می شود که انتساب این قرآن به حضرت رضا علیه السلام را تأیید کرده اند.

عبارت متن در صفحه آخر بدین گونه است:

«... لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ...»

تا آخر سوره: «وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ».

تصویر شماره 1/77.

قرآن خطی منسوب به امام رضا علیه السلام در آستان قدس رضوی

ص: 187

1- . تاریخ قرآن، سیدمحمدباقر حجتی، پیوستها؛ نامه هدایت، محمدمهدی رکنی، بخش تصاویر، شکل 6.

قرآن خطی منسوب به امام رضا علیه السلام در آستان قدس رضوی

قرآن خطی منسوب به امام رضا علیه السلام

(تصویر شماره 78)

محل نگهداری: موزه رضا عباسی - تهران - ایران.

به خط کوفی و بر روی پوست آهو.

فقط قسمت خطوط کوفی در وسط تصویر، منسوب به امام رضا علیه السلام می باشد و تذهیب قرآن احتمالاً در دوره صفویه انجام شده است.

در ابتدای قرآن یک صفحه کاغذی اضافه شده و بر روی آن چنین نوشته اند:

«هذا الجزء من القرآن المجید فی هذا اللوح المحفوظ قد كتبه صاحب اللوح والقلم الثامن قبله العارفين وكتاب الله الناطق الراضی بالقدر والقضا السلطان علی بن موسی

ص: 188

الرضا عليه و على آبائه الاثمه السبعه وابنائهم الاولياء الاربعه الآف التحيه والثناء، صلاه

كثيره تامه والله العلى الاعلى عالم بحقائق الانبياء والاشياء»(1).

این مصحف در قطع بیاضی است و در هر صفحه 14 سطر دارد.

عبارت متن تصویر شامل سوره ابراهیم از آغاز تا اواسط آیه 6 می باشد:

«الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ...» تا «... اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ...».

تصویر شماره 78. قرآن خطی منسوب به امام رضا علیه السلام در موزه رضا عباسی

ص: 189

1- . «قرآنهاى سده هاى اوليه اسلامى»، عبدالله قوچانئ، ميراث فرهنگى، شماره 6 .

قرآن خطی منسوب به امام هادی علیه السلام

محل نگهداری: کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان، تهران، ایران

به خط کوفی و ثلث بر روی پوست و کاغذ خانبالیغ.

صفحه اول قرآن کاغذ خانبالیغ مُجدول با حاشیه مُدَّهَب است و سرلوحی مُدَّهَب ساده دارد که در متن کاغذ با خط ثلث با زر نوشته اند: «خط مربوط به حضرت امام علی بن محمد نقی التقی الهادی علیه السلام می باشد».

این قرآن در ابعاد وزیری $5/21 \times 14$ سانتی متر است و هر صفحه اش 8 سطر دارد. 16 ورق قرآن پوست است که با کاغذ خانبالیغ متن و حاشیه شده و 2 ورق نیز کاغذ خانبالیغ می باشد سر سوره ها به خط کوفی با طلا و به قلم تحریر نوشته شده و ختم آیه ها با گلهای شش پر طلایی مشخص شده است.

دو مهر ناصرالدین شاه قاجار در پشت صفحه اول دیده می شود. قرآن جلد تیماج زیتونی دارد.

آغاز آن آیه: «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» و پایان آن «فِي اللَّهِ بَغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى» (1)

ص: 190

1- . فهرست قرآنهای خطی کتابخانه سلطنتی، بدری آتابای، ص 242.

- 1- قرآن کریم.
- 2- آشنایی با قائم مقام فراهانی، ابراهیم فائق، انتشارات زرقلم، چاپ اول، تبریز، 1373
- 3- اصول کافی، کلینی، محمد بن یعقوب.
- 4- امام سجاد جمال نیاشکران، ترابی، احمد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، 1373 ش.
- 5- بحار الانوار، مجلسی، محمدباقر، المکتبه الاسلامیه، تهران، 1392 ق.
- 6- بصائر الدرجات، صفّار، محمد بن حسن، تحقیق کوجه باغی، میرزا حسن، مکتبه آیه الله مرعشی، قم، 1404 ق.
- 7- تاریخ القرآن، زنجانی، ابو عبدالله، بیروت، چاپ سوم، 1388 ق.
- 8- تاریخ طبری، محمد بن جریر طبری، ترجمه پاینده، ابوالقاسم، انتشارات اساطیر، تهران، 1352، ج 5 و 6.
- 9- تاریخ قرآن، حجتی، سید محمدباقر، نشر فرهنگ اسلامی، 1360.
- 10- تاریخ قرآن، رامیار، محمود، انتشارات امیرکبیر، تهران، 1362.
- 11- تاریخ قرآن، معرفت، محمدهادی، انتشارات سمت، تهران، 1375.
- 12- تاریخ معاصر خاورمیانه، موسه مطالعات خاورمیانه، انتشارات سروش، تهران، چاپ اول، 1369.
- 13- تجارب الأمم، ابن مسکویه رازی، ترجمه منزوی، علی نقی، ج 5، انتشارات توس، چاپ اول، 1376.
- 14- تجلّی نور، معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1382 ش.

- 15 - تجلّی هنر در کتابت بسم الله، هراتی، محمد مهدی، انتشارات آستان قدس رضوی، 1367.
- 16 - تحف العقول، حرّانی، حسین بن علی.
- 17 - تذکره خط و خطاطان، اصفهانی، میرزا حبیب، ترجمه چاوش اکبری، رحیم، انتشارات کتابخانه مستوفی، چاپ اول، بهار 1369.
- 18 - جمهره رسائل العرب، مطبعه المصطفی البابی الحلبی، قاهره، 1391، ج 1.
- 19 - خط و تذهیب قرآنی، لینگز، مارتین، ترجمه قیومی بیدهندی، مهرداد، انتشارات گروس، 1377.
- 20 - خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید، پاک سرشت، مرتضی، انتشارات قدیانی، تهران، 1379.
- 21 - الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهرانی، دارالاضواء، بیروت، ط 2، ج 21.
- 22 - رسائل النبی والوصی، آئینه وند، صادق، ترجمه لسانی فشارکی، محمدعلی، دفتر نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، 1380.
- 23 - شناخت و ساخت کاغذهای دست ساز، مقبل اصفهانی، احمد، بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- 24 - شواهد التنزیل، حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، ج 1، تحقیق محمودی، محمدباقر، موسسه للطبع، ط اول، تهران، 1410ق.
- 25 - شهریار جاده ها، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، به کوشش محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، تهران، 1372.
- 26 - صحیح، بخاری، محمد اسماعیل، بیروت، چاپ دوم.
- 27 - صحیفه سجادیه، ترجمه مبشری، اسدالله، نشر نی، تهران، 1370 ش.
- 28 - عقد الفرید، ابن عبدالرّه، احمد بن محمد، تصحیح العربان، محمد سعید، بیروت، بی تا، ج 4.
- 29 - علی و پیامبران، سیالکوتی، حکیم سید محمود، ترجمه مختاری، سید محمد، انتشارات شهید، قم، 1360.
- 30 - غرر السیر، ثعالبی مرغنی، حسین بن محمد، برگردان به فارسی با عنوان «شاهنامه کهن»، روحانی، سید محمد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، 1372.

- 31 - فهرست قرآنهاى خطى كتابخانه سلطنتى، آتاباى، بدرى، 1351.
- 32 - كارهاى استادانه، خليلى ناصر، ترجمه بهتاش، پيام، نشر كارنگ، تهران، 1380.
- 33 - كاغذ، پورممتاز، عليرضا، انتشارات خانه كتاب، تهران، 1380.
- 34 - كتاب آرايى در تمدن اسلامى، هروى، نجيب مايلى، بنياد پژوهشهاى اسلامى آستان قدس رضوى.
- 35 - كتاب مقدس (تورات و انجيل).
- 36 - كتابهاى از عهد عتيق (كتابهاى قانونى ثانى)، براساس كتاب مقدس اورشليم، ترجمه سيّار، پيروز، نشر نى، تهران، 1380.
- 37 - كلك قدسى، حاج سيدجوادى، سيدكمال، انتشارات محراب قلم، 1379، تهران.
- 38 - گلچينى از قرآنهاى خطى موزه دوران اسلامى، افروند، قدير، موزه ملي ايران، تابستان 1375 ش.
- 39 - مجموعه الآثار المومر العالمى الاول، مقاله «صحيفه الامام الرضا عليه السلام»، محمدمهدى نجف، مشهد، 1406 ق.
- 40 - مجموعه الوثائق السياسيه، حميدالله، محمد، دارالنفائس، بيروت، چاپ ششم، 1407.
- 41 - مُصحف امام على عليه السلام، ايازى، محمدهلى، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، تهران، 1380 ش.
- 42 - مُصحف فاطمى، امينى، عبدالله، انتشارات دليل ما، چاپ اول، قم، 1382 ش.
- 43 - مصور الخط العربى، زين الدين، ناجى، منشورات مكتبه النهضه البغداد، بيروت، 1294.
- 44 - معادن الحكمة فى مكاتيب الائمة، كاشانى، علم الهدى محمد محسن بن مرتضى، تعليقات، احمدى ميانجى، على، موزه نشر اسلامى، قم، 1414 ق، دو جلد.
- 45 - مفاتيح الاسرار و مصابيح الابرار، شهرستانى، محمد بن عبدالكريم، تحقيق آذرشب، محمد، دفتر ميراث مكتوب، تهران، 1376 ش.
- 46 - مقاله «تحقيقى پيرامون نامه پيامبر به خسرو پرويز»، جعفرى مذهب، محسن، مجله وقف ميراث جاويدان، سال اول، شماره 40.
- 47 - مقاله «تذهيب...»، هراتى، محمدمهدى، مجله كتاب ماه، شهريور 1378.

- 48 - مقاله «تعیین اصالت اسناد و نسخ خطی...» بحرالعلومی، فرانک، مجله نامه بهارستان، زمستان 1381.
- 49 - مقاله «در حاشیه نامه پیامبر به خسرو پرویز»، قوچانی، عبدالله، مجله وقف میراث جاویدان، سال سوم، شماره اول، بهار، 1374.
- 50 - مقاله «دومین کاتب قرآن امام علی علیه السلام بود» ملکی، امیرحسین، مجله گلستان قرآن، شماره 94.
- 51 - مقاله «طلوع آفتاب از ساحل اسکندریه»، مرعشی، سیدمحمود، مجله میراث شهاب، بهار 1382.
- 52 - مقاله «قرآنهاى سده های اولیه اسلامی با رقم الحاقی ائمه اطهار علیهم السلام»، قوچانی، عبدالله، مجله میراث فرهنگی، ش 6، 1371.
- 53 - مقاله «کتابهای اسلامی ساختگی از ایران»، نلسون فرای، ریچارد، ترجمه احمدی ابهری، سیدمحمدعلی، مجله نامه بهارستان، بهار و تابستان 1381.
- 54 - مقاله «مصاحف منسوب به امام علی علیه السلام»، افروند، قدیر، مجله گلستان قرآن، شماره 116.
- 55 - مقاله «معرفی روش پیکسی خارجی...»، لامعی رشتی، محمد، مجله نامه بهارستان، زمستان 1381.
- 56 - مقاله «نسخه های خطی قرآن در موزه ها...»، افروند، قدیر، مجله گلستان قرآن، شماره 158.
- 57 - مقاله «نسخه های خطی»، کریمیان سردشتی، نادر، سیمای فرهنگی ایران، انتشارات عیلام، اسفند 1378.
- 58 - مکاتیب الرسول، احمدی، علی، نشر یس، قم، چاپ سوم، 1363.
- 59 - مناقب هنروران، عالی افندی، مصطفی، ترجمه سبجانی، توفیق، انتشارات سروش، تهران، 1369.
- 60 - مناهل العرفان، زرقانی، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول، 1409.
- 61 - المنتظم فی تواریخ الملوک والأُمم، ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، تحقیق سهیل زکار، ج 8 و 9، دارالفکر، بیروت، 1995 م.

62 - نامه هدايت، ركنى، محمد مهدى، انتشارات آستان قدس رضوى، 1363.

63 - النظم الاسلاميه، حاج حسن، حسين، موسسه جامعه الدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، 1406.

64 - نهج البلاغه امام على عليه السلام، ترجمه شهيدى، سيد جعفر، انتشارات زرين.

65 - الوزراء والكتاب، جهشيارى، محمد بن عبدوس، ترجمه طباطبايى، ابوالفضل، تهران، 1348 ش.

66 - روزنامه قدس مورخ 9/11/1378

67 - روزنامه جام جم مورخ 18/7/1381

68 - روزنامه قدس مورخ 31/1/1382

69 - روزنامه جام جم مورخ 31/1/1382

70 - روزنامه ايران مورخ 17/10/1377

ص: 195

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

